

6284

Myrica carolinensis

W. L. G. / 4

168

2003

2011

891.99
U-75

U. U O

ԴԻԻՑԱԶՆՈՒՀԻՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1910

10253)
891.99
U-75

12968
00.0

29612-4.4.

ՏՄԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ
№ 33

(5113-56)

168-2015

(284-49, 168)

(13153-58)

Կրթի քաղաքական և քաղաքական
Մաս

(ՄԱՐՕ-ին)

ԳՐԱՐ

որ առաջինը՝ Սոցիալիզմի փրկարար
Դրոշը ձեռնիդ, Հայ իրականությունն մեջ
ասպարեզ իջար,

ԳՐԱՐ

որ մարդաներ գաղափարներով սե-
րունդներ պատրաստեցիր,

ԳՐԱՐ

որ սրբազան ՌԻԽՏի առաքելներին
հոգի տիր, եւ

ԳՐԱՐ

որ հալածւածների եւ զրկւածների պաշ-
պանը դարձար,

ԲԵՋ եւ՛ նշիրուն իմ այս երկը:

Ա. Ս. Օ.

Հ. Ե. Դ. Դ.

ԴԻԻՑԱԶՆՈՒՀԻՆ

Ա.

Ա... քաղաքի հարուստ թաղամասի ընդարձակ հրապարակի հարաւային կողմում, բազմաշարկ, հոյակապ և շքեղաչէն բնակարանների շարքում, ամենապատուաւոր և աչքառու տեղ բռնում էր ծերունի, պաշտօնաթող հրամանատարի տունը, որը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ փոքրիկ մի պալատ։ Արտաքուստ՝ պատերը, դռների և պատուհանների շրջանակները, ներկայացնում էին բազմապիսի գեղազարդ շինւածքներ և կենդանանկարներ։ Ներսում, իւրաքանչիւր մի սենեակ իւր կարասիներով և զարդարանքներով, յափշտակում էր նայողի ուշք ու միտքը, և նրան ժամերով կաշկանդում, իրմով զբաղւելու, իրեն գիտելու համար միայն։

Երեկոյ էր։ Դիշերը իւր խաւարահիւս և համապարփակ վրանը ամրացրեց երկրի երեսի վրա։ Խաւարը անթափանց էր, և վրանի տէրը՝ գիշերային թաղաւորը, ասես, խղճաց, արհեստական կերպով մութի գէժ կուելու միջոց չունեցողներին, վառեց վրանի կատարից, զարդարանքի համար կախ արած անհամար կանթեղները։

Ազնւականների բնակավայր հրապարակի ելեկտրական ճրագները լուսավառեցին և շրջապատը ողողեցին

լիակատար կերպով : Գոյնզգոյն փայլը անդրադառնալով
երվիներանգ ներկեած պատերի , լուսամուտների ապակի-
ների և նկարուն դռների վրայից , կաղմում էր հմայքոտ
մի տեսարան , նման եօթներորդէ կրկինքի եթերային
լուսաւորութեան , ուր՝ ինչպէս և այստեղ , գեղեցկու-
թիւնն ու մաքրութիւնը , հրաշքն ու արեւստը , իրար
միախառնեւած , ստեղծել էին երազ , երեւակայական հիա-
նալի մի ամբողջութիւն :

Զինւորական ակեզարդ հրամանատարին տան ներ-
քին փառահեղութիւնը աւելի էր չեչւաւած : Ելեկտրական
լուսաթիւերը և լեզւակները լուսամիտփող գոյնզգոյն և
զանազանակերպ ապակիների չքնաղ և ակնախտիղ ճա-
ռագայթները՝ ճառճրագների շուրջկողքերից կախւած
բութեղեայ շիթերը , զերթ սաստիկ ձմրան ծառածիւղերին
կապւած սառոյցի կտորներ , իրենց թափանցիկ կազմւած-
քի մէջ ընդունելով , կոտորակների էին վերածում ,
բեկբեկում , գունաւորում և ապա վերադարձնում տի-
րոջը , ընծայում չըջապատին :

Տանը տիրում էր անոյշ մի խաղաղութիւն , ասես ,
ինչ որ անխմանալի և անմատչելի մի աներեւոյթ ննջում
լինէր , որի նինջն ու հանգիստը ո՛չ ոք չէր յանդգնում
խռովել : Ծառաներն ու սպասուհիները՝ կոկիկ և սպիտակ
հագնւած , մասների ծայրերով ուշիկ ուշիկ շարժւում
էին . արագութեամբ մաքրում էին նախընթրիքի ճոխ և
բարեկից սեղանը , ապակեայ և արծաթեայ բաժակները ,
ամանները սատափաղարդ պահարանների մէջ տեղաւորե-
լով , անխօս , անաղմուկ :

Դահլիճում , թաւշապատ գահաւորակի վրա , ընկող-

մանել էր ծերունի ղինւորականը : Նա խաղում և կատակներ էր անում իր ծնկներին նստեցրած սպիտակաբուրդ շնիկի հետ :

Հուշակաւոր նկարչի վրձնով և դունագեղ գոյներով կենդանագրած երկու մերկ կիներ ներկայացնող պատկերների ոսկեքանդակ չրջանակների մէջտեղումը դրած էր նկարուն ժամացոյցը . նա միօրինակ և շարունակական տակտով պտտել և միաժամանակ ճամբայ կտրելով սլաքները հասցրել էր ութը թւանշանի՝ վրա, երբ յանկարծ իր մեքենայական փոքրիկ կառուցւածքը ազմուէց, անիւների ատամները չխչկակացին, ապա թռչնիկի մի գլուխ դուրս թռչելով կատարից, ձայնեց՝ — Ոչինչ... ու դարձեալ անհետացաւ :

Քիչ յետոյ նա կրկին դուրս ցատկեց, այս անգամ կանոնաւոր և սրտագրաւ ձայնով կանչեց՝ կո՛ւկո՛ւ... կո՛ւկո՛ւ... և այսպէս ութը անգամ :

Շնիկը վար ցատկեց, պոչը շարժեց, գոմուաց և պլլատուն աչքերով ուղիղ ժամացոյցին նայեց, ապա սուր, ճշուն ձայնով հաչմէց :

— Ոչինչ... Ուրեմն ժամի ութն է, ծանրօրէն ասաց հրամանատարը, ոտքի ելնելով նայեց իւր ծոցի ժամացոյցին էլ . — Ծիշտ ու ճիշտ ութն է, կրկնեց նա, յետոյ մօտեցաւ պատին, հուպ տւեց փայլուն կոճակը և դառնալով շնիկին ասաց :— Հը՛ դուք էլ կը բարեհաճէք, սիրելիս, ընկերանալ տիկնոջ և ինձ ազնւականների ժողովարան պարահանդէսի գնալու :

Տակաւին շան պատասխանը չլսած, դուռը բացւեց, ներս եկաւ երիտասարդ սպասուհին, կիսամերկ կուրծքով

րեսուն և վերջնապէս յիսուն հազար օթիտ-բաժին կ'ուզենք, եթէ չէք տալ, տարէք ձեր աղջկանը թիթու դրէք բօրչի համար»։ Բայց այս թողնե՛նք, մի կարեւոր գործ մոռացութեան տւած մարդու նման ասաց Կօլեան, ուշացա՛նք, շա՛տ ուշացանք։ Մանեա կառքը պատրաստ է։

— Պատրաստ սպասում են տէ՛ր իմ, պատասխանեց սպասուհին, որ դրադած էր տիկնոջ զգեստները և նրանց ծուռումուռ ծալքերը ուղղելով։

— Բէլկան չի՞ գալու, Կատեա։

— Ո՛չ, նա սատիիկ դրադւած է, պատրաստուում է վերջնական քննութեան, նա ո՛չ միայն ակումբ չի մտաբերում, այլ շատ անգամ ճաշն ու թէյն է մոռանում։ Խեղճ աղջիկս, ե՞րբ պիտի ազատուի այս չարաչար աշխատանքից, սատանան տանէ, հալւեց ու մաշւեց գրեկ կարդալով, երեսին գոյն ու ժպիտ չմնաց, ասաց Կատեան մայրական կարեկից խանդաղատոնքով։

— Լա՛ւ է, իր տեղն է՛, ես հազար անգամ նրան ասացի որ այդքան աշխատելը ի դուր է, չէ՛ որ ամէն բան պիտի վերջանայ վկայականով, ոսկէ մեդալով, և բոլոր ջանքերը դրանց համար են միմիայն։ Գլխաւոր վերատեսուչը բարեկամս է, խօսքիցս դուրս չի գալ, կասիմ նրան, որ համ լաւ վկայական տայ՝ բոլոր ուսմունքների համար հինգուսաչ թւանշաններով և թէ առաջին ատոյժանի ոսկէ մեդալ, և եթէ նա, վերատեսուչը համարձակէր չեմուշում անել, այն ժամանակ պիտի մի հարիւրանոցի գլուխը ցաւցնէի և շատ շատ մի քանի չիշ թունդ օղի, ու ամէն բան կը վերջանար, բայց նա չլըսեց, յամառեց, ասաց՝ թէ ես կաշառքով վկայական չեմ

ուզում, դէ՛ թող հիմա հացից էլ, խաղից էլ, զւարճու-
թիւններից էլ զրկւի ու տանջւի :

— Իմ Բէլկան չի ուզում գնւած վկայական ունե-
նալ, նա ուրիշ աղջիկ է, հպարտութեամբ ընդհատեց
կիներ :

— Մեզանում այժմ ամեն բան դառնում է կաշառ-
քով, դրամով, մնացեալները բան չարժեն. սո՛ւտ է,
կաշառքով կարելի է մինչեւ անգամ Աստծուն այստեղ
բերել :

Այր ու կին իրար յետեւից ցած իջան սանդուխնե-
րից : Զօրականի սուրը երբեմն երբեմն թոյլ կերպով դիպ-
չում էր ու է կարծր առարկայի և չխկում . տիկ-
նով մետաքսէ նրբահիւս զգեստների խշռոցը, ինչպէս ցո-
րենի հասուն հասկերի վրայով սուրացող մեղմիկ հովի
ձայնը, լեցնում էր տան լուռ և դատարկ մթնոլորտը,
հաղիւ լսելի աղմուկով :

Նրանք արդէն տեղաւորուած էին դրան առաջ կանգ-
նած կառքում, երբ տիկինը մինչեւ այստեղ իրեն ուղեկ-
ցող սպասուհուն ասաց .

— Մանեա, մինք կը վերադառնանք ժամը մէկին
կամ երկուսին, սեղանի պատրաստութիւնները հիմակ-
ւանից սկսէք . ասա՛ խոհարարին որ կերակուրներին լաւ
ուշադրութիւն դարձնէ, ապա դառնալով կառապանին
հրամայողական տօնով ասաց .

— Բշի՛ր և չափ քցիր ձիերը :

Կառապանը պատասխանեց՝ «այս րոպէին տիկի՛ն»,
չարժեց մտրակը, և ձիերը թռան ու անցկացան քառա-
սմբակ :

Մանեան բաւական երկար ժամանակ նայեց սլացող կառքի ետեւից, գլուխը տարուբերեց, հառաչալից ձայնով, կամացուկ ասաց .

— Գնացի՛ն բազմաւորները, երջանիկները այս աշխարհի, շոտյեւու և զւարճանալու, կեղծիքով, խաբկանքով և արեան առուտութեամբ ձեռք բերած հարստութեամբ : Կործանելի՛ս դու աշխարհ, որ շքանշաններով զարդարել ես ա՛յն մարդու կուրծքը, գլուխը պսակել և զրպանները ոսկիով լեցրել ա՛յն զօրավարին, որ հայրենիքն է ծախել ու դրամի փոխարէն հազարաւոր երիտասարդ զօրքերի թշնամու թնդանօթների առաջն է ձգել դաւաճանութեամբ : Այս խօսքերի հետ նա ուժեղ թափով ձգեց դրան ծանրկէկ փեղկը և գոցեց, բարձրացաւ սանդուխներից, մօտեցաւ մի սենեակի, մեղմիւ բաղկեց դուռը . ներսից լսելի եղաւ . «Մտէ՛ք» :

Մանեան ներս մտաւ, ուշիկ-ուշիկ մօտեցաւ սեղանի մօտ նստած օրիորդին և ասաց . — «Գնացի՛ն» :

— Բայց ե՞րբ կը վերադառնան, իմ Մանեա, չգիտե՞ս, այդ մասին ոչինչ չասացի՞ն :

— Ինչպէ՛ս է, ժամի մէկից-երկուս պիտի վերադառնան, այսպէս ասաց տիկին մայրիկը, պատասխանեց Մանեան :

— Այդ շատ լաւ եղաւ : Այսպէս ուրեմն, մօտաւորապէս հինգից վեց ժամ ժամանակ ունինք :

Օրիորդը ծերունի գլխուորակների միակ աղջիկն էր : Նա հազիւ տասնեւութը ատրեկան լինէր :

Սեղանի կողքին նստած, գլուխը դրած յենարան նեցուկ մի ձեռքի վրայ, մտախոհ ու թախծալի դէմքով,

խորհրդաւոր և տպաւորիչ հայեացքները ուղղել էր Մա-
նիսին :

Կապոյտ լուսաւորութիւնը, բեկեղեկած գունաւոր,
լուսամտովի ապակու մէջ, իւր անոյշ շողերով պայծա-
ռացնում էր նրա խոհուն դէմքը, աստուածացնում եր-
կուսանք փոխանակւած լուս մտքերը, բոպէի, տեսարանի
անհուն անըմբռնելիութիւնը :

Բէլկան համակրելի էր, հմայքոտ և անպայման դի-
մացինի մէջ յարգանք, ազնիւ և վեհ զգացումներ արթ-
նացնող, գեղեցիկը պաշտել տւող և այդ պաշտամունքը
աստուածացնող արտաքինով : Նրա հասակը միջնից բարձր
էր, կազմւածքը անպակաս և բարեձեւ : Գեղեցիկ գլուխը
ծածկել էին հարուստ ծամերի հիւսքերը : Ճակատը լայն
էր, վերեւից և կողքերից եզերւած հերահիւս սեւաթիւր
շրջանակով, վարից՝ երկու կիսալուսնաձև ունքերի կա-
մարները, անման վարպետի նրաշակերտող գրչի հոյա-
կապ շինւածքների հանգոյն, հովանաւորել էին երկու
կենսաւրի և նշանաւ աչկուները, որոնք գերթ եղեմական
աղբրակների ակունք իրենց ճոթերում բռնած կայլակնե-
րը, ասես ուղում էին արձակել, բայց չէին զօրում,
խիտ արտեւանունքներից կազմւած պատնէշ թումբերը
խորտակելու : Աչքերից քիչ վար, սպիտակ և թաւշեայ
դոյզ թուշերի վրա անմահական աղբւրների ջրերով
մուած, անարատ սպիտակութեան քնքոյշ սրտի վրա
բուսած, երկու վարդեր էին կոկոնել, կիսաքաջել, ու-
րոնք իրենց թերթիկների բաց կարմիրը, ճիւղ-ճերմակ
մարմարի վրա, մեղմացրել, թուլացրել և տաղձագործել
էին մի նոր գոյն, որը տակաւին հմանը չի ունեցել : Այս

չքնադատես ծաղկանոց դուռը, նստած էր կարագի պարանոցի վրա, նայում և մոգում էր չրջապատին:

Իէլկան մի քանի անգամ անցաւ դէս ու դէն, անտղեց սեղանի վրա դուռած դռքերն ու թղթերը, և նրանց ծաղքերի միջից դուրս բերեց մի նկար և ագահութեամբ աչքերը սեւեռեց նրան: Ներքին մի ուժեղ յուզում բորբոքեց նրա էութիւնը, և այդ անմիջապէս արտացոլաց նրա դէմքի վրա:

— Ա՛խ Մարութա, իմ անգի՛ն, իմ պաշտելի Մարութա, սրտամորմոք ձայնով ասաց օրիորդը և նկարը բարձրացնելով համբուրեց ու հեկեկաց...

— Մա՛նիա, գնա քո բաժին գործը, կատարելիքդ յանձնարարիր ընկերներիդ, պատրաստւիր և շուտով այստեղ վերադարձիր, որովհետեւ միտաին պիտի դուրս գնանք:

Բ.

Մինչդեռ քաղաքի հարուստաբնակ և պաշտօնական չրջանակների բոլոր թաղերը լողում էին ելեկտրական բազմաթիւ, առատ լոյս մատակարարող լապտերների շողարձակ փողփողանքի մէջ, և հրապարակի լայնք ու երկայնքը անդադար չափչփում էին սրարշաւ կառքերն և ինքնաշարժ հանրակառքերը, ագնական գնեւթաւ կօլեա Իվանովի դուռը բացեց և այնտեղից զգուշութեամբ դուրս եկան երկու հոգի, ու իրենց քայլերը ուղղեցին դէպի հարաւային անկիւնը: Նրանցից մէկը հագած էր զինւորական սպայի համազգեստ, և գեղեցկապէս մի երիտասարդ էր, միւսը մանկահասակ մի կին էր,

առոյգ և ծիծաղկոտ : Նրանք թեւանցուկ արագ արագ
գնում էին , կինը խօսում էր և յաճախակի կատակում
և ծիծաղում , իսկ երիտասարդը լուռ էր , մտազբաղ և
խորհրդաւոր կերպով գլուխը խոնարհած քայլում էր :

Զոյգը մտաւ քաղաքի նեղլիկ , ծուռ փողոցները , ուր
լուսաւորութեան խեղճութիւնը , համապատասխանում
էր աների և շինութիւնների խեղճ , ոգորմնի արտաքին
նին՝ ընդհանուր կառուցւածքներին : Կիանքը ասեա դա-
դար էր առել , նմջել կամ մոռել էր , շարժունութիւն ,
ձայն , ծպուտ , երթեւեկ չկար , կային միայն փոքրիկ
լուսամուտների աղտոտած ապակիների մլուս երեսում ,
հազիւ նկատելի ու թափանձիկ , ճրագների փայլը , որոնք
ասեա գերեզմանների մարմրող , իւղ ձէթ հատած կան-
թեղներ լինէին . ահա՛ սրանք էին միայն յարտարար նը-
շանը մարդու ներկայութեան :

Այս բանւորների , աշխատաւորների թաղն էր :

Մարմնական բոլոր ուժերը սպառող քրտնալի գոր-
ծից վերադարձած աշխարհի խորթ տղերքը քնել էին ,
հանգստանում , իբրեւ թէ կորցրածը վերստանալու , կաղ-
դուրելու , որպէսզի առաւօտեան վեց ժամը ազդարարող
սուլիչի սուր շւոցի հետ միաժամանակ կարողանան ելնել
ու շարունակել աքնել :

Գործաւորական հանրակացարանների դարպասի առ-
ջեւում , մուտքը լուսաւորող լամպի սիւնի տակին կանգ-
նել էին մի քանի հոգի ու խօսակցում էին :

— Բայց ինչո՞ւ այսքան ուշացաւ , նա խոտտացել էր
դալ ուղիղ ինը ժամին , մինչդեռ տաան անցկացաւ ար-
դէն , նկատեց մէկը :

— Ով գիտէ ի՞նչ պատահեց, պատասխանեց գիմա-
ցիներէրից մէկը, դուքէ հնարաւորութիւն չի ունեցել տա-
նից դուրս ելնելու, և կամ մի անակընկալ է պատահել,
այլապէս նա այժմ այստեղ կը լինէր, որովհետեւ նա
խիստ ճշտապահ է:

— Ո՛չ այս, ո՛չ էլ այն, միջամտեց երրորդ անձնա-
ւորութիւնը, ամենից հաւանական է որ նա որսկանների
ձանկն է ընկել, նրանք այժմ քան երբէք ուժեղ ցան-
ցերով բռնել են ամեն տեղ և շատ սուր հոտառութիւն
ունին:

«Որսկաններ»... հոտառու և ուժեղ որսորդներ ա-
նունով էին մկրտել մարդկանց այն ահագին ու ծախած
բազմութեան, որոնք մութ և դաւաճան կերպերով,
գործիք, մեքենայ դարձած իշխանաւոր դասակարգի ձեռ-
քում, հետեւում էին «կասկածելիներին», «անբարեոյս-
ներին» և նրանց որսում կառավարութեան ձեռքը
մատնում:

Երկիրը դարձեալ աղմկւել էր, տարրերային շար-
ժումների նախնադան երեւոյթները սարսեցնում էին,
ահաւոր գալիքին կարապետող չռկները բերնէ բերան
տարածւելով մտքեր էին վրդովում:

Որսորդները, — այսպէս էին բնորոշում դադանի ոս-
տիկաններին և լրտեսներին —, գործի սկսեցին: Բացի կա-
նոնաւորապէս վճարւող ռոճիկից, նրանք յաճախ ստա-
նում էին և լաւ լաւ նւէրներ, արժանանում էին իրենց
ստամոքսները վճակելով (օղի) լեցնելու բաղդին, և ի
վերայ այս ամենայնի, իւրաքանչիւր ցանց ձգածի հա-
մար, նայած նրա կարեւորութեանը, պարգեւատրւում

Ե-32131

168-2015
(5113-56)
19153-68
284-491
էին խոշոր գումարներով: Տնտեսական անկումը, մասն-
կութիւնը, գործադրութեամբ սովամահի դատապար-
տող բազմութիւնից մեծ առատութեամբ, առանց սե-
ռի և հասակի խտրութեան, բազմացնում և ստւարա-
ցնում էր լրտեսների շարքերը: Հակակառավարական ունե-
շարժում, կասկածելի մի քայլ նշանաւոր դժուարու-
թեամբ էր արւում, և ահա՛ այս էր պատճառը որ խօ-
սակցողները անհանգիստ էին և մտաւտանջւում ուշացած
գալողի համար:

— Բարե՛ւ ընկերներ, երեւի ինձ էք սպասում, հա՛,
գիտե՛մ շատ էք սպասել, բայց յանցանքը իմը չէ: Գը-
նա՛նք, յետոյ կը պատմեմ:

Այսպէս ասաց զինւորական սպան, ընկերների ձեռ-
քը սեղմելով: Սա քիչ առաջ ծերունի հրամանատարի դու-
նից ելնող երիտասարդ այրն էր, որն այժմ մին մինակ
խաւարին փողոցի մի ծայրից լոյս ընկաւ: Նրանք ամեն-
քը միասին ներս մտան դարպասից, անցկացան մի եր-
կար, մութ և խոնաւ միջանցքով, որի երկու կողմերուն
տեղաւորւած էին բանւորների ընակարանները, ուրկից
երբեմն լսւում էր քնածների խռպոտ ձայները, տքոց-
ները, և յաճախ խորին ու թոքասպան հազոցներ: Վեր-
ջապէս սրանք կանգ առին մի դրան առաջ, ընկերներից
մէկը զգուշութեամբ բաց արեց դուռը և բոլորը ներս մը-
տան, ապա յետեւներից կողպեցին:

Երբ ամենքը արդէն սենեակումն էին, մէկը մօտե-
ցաւ անկիւնում դրած մահճակալին, մի կողմ քաշեց,
ուժգին սեղմեց տախտակամանի երեսին փայլող մետքից
մէկի գլուխը, և յանկարծ մի փայլուն զինուորական
2

երեւաց զէպի խորք տանող անցքի բերանը : Ներկաներից մէկը ծռացաւ և սուլեց մեղմիւ , զիլ հնչունը սուրաց նրբանցքի մէջ , զմզմաց և պատասխանը արձագանքեց . անցքը լուսաւորեց ստորերկեայ նկուղներից մէկից դուրս բերւած ճրագով , վերինները սկսեցին զգուշութեամբ ցած իջնել նեղլիկ աստիճաններից :

Տան ներքնայարկում , գետնի երեսից մի տասնհակ կանգուն խոր փորւած երկրի սրտի մէջ , շինւած էր բաւական ընդարձակ մի թագստոց , որը բաղկանում էր մի քանի սենեակներից և փոքրիկ նկուղներից : Սենեակները բոլորն էլ լուսաւորւած էին հլէքտրական ճրագներով և լիքն էին զանազան աշխատանքներով զբաղւած երկսեռ մարդկանցով : Այսպէս , դրանցից առաջինում դրւած էր տպագրական մի փոքրիկ մամուլ իւր պարագաներով , միւսումը դարբիններն էին աշխատում անդանի վրայ , քուրայի առաջ , զանազան պէտքերի յատկացւած մեքենաների առջև , երրորդում մի խումբ՝ բոլորած սեղանների շուրջ գրական աշխատանքներ էր կատարում : Գիտնափորը ներկայացնում էր հալածւածների և ընչազուրկների փրկութեան համար աշխատող գաղտնի մի կուսակցութեան շրջանային կեդրոնաւայրերից մէկը , որպիսիք անտեսական և քաղաքական աննախընթաց պրկուններից գալարւող մեծ երկրի մէջ , վերջին ժամանակներում շատ բազմացել էին :

Եկւորները նորեկին առաջնորդեցին այն սենեակը , ուր թւով եօթ-ութ հոգի շրջապատելով կլորակ մի սեղան , ինչ որ լուրջ խնդրի համար խորհրդակցում էին : Նրանց վիճաբանութիւնը երբեմն տաքանում , ձայները

բարցրանում էին, իսկ երբեմն, ասես, անլուծելի մի հանգույցի հանգիստելով, կանգ էին առնում, լուռ խոկում և մտածում:

— Վերջապէս եկաք, ոտքի ելնելով ասաց մէկը, որի գլուխը և երեսը մազէ թաւուտներով և մացառներով էին ծածկւած:

— Այո, վերջապէս, պատասխանեց պապն, քիչ էր մնացել որ «Կայսերական հիւրանոց» երթայի, բազմաթիւ հրաւիրականներ էին ուղարկել ինձ ընդառաջելու, բայց էլի խնայեցի ձեզ, չուզեցի վշտացնել ընկերներին:

«Կայսերական հիւրանոց» էին անւանում Ռուսաստանի խոնաւ և խաւար բանտերը, ստորերկրեայ զննատանները:

— Տանից դուրս եկայ մեր սպասուհու հետ թեւանցուկ, և զարտուղի, ծուռմուռ ճամբաներով սկսեցի դէպի այս կողմ առաջանալ, մի ժամանակ նկատում եմ որ մեզ հետեւում են կասկածելի անձնաւորութիւններ, արդէն հասկցայ որ լրտեսում ենք, չանցաւ մի քանի րոպէ և հետեւորդներից մէկը օգտւելով մի խաւար անկիւնից մեր անցկենալուց, շտապով մօտեցաւ մեզ, դիպաւ սպասուհուն և անցկացաւ արագութեամբ: Խորամանկ և վարպետ դարձւածքը քիչ յետոյ պարզւեց, երբ մի այլ փողոց մտնելով ճրագի լուսով տեսայ սպասուհու թիկունքի մէջտեղը, զգեստի վրայ փակցւած կարմիր մի կտոր... ես վայրկենապէս պոկ տւի, օրիորդը ոչինչ չհասկացաւ, բայց միեւնոյն ժամանակ նա էլ տեսել էր իմ զգեստիս վրայ կաւիճով դժւած մի նշան, և թաշկինակը հանելով զարմացած սրբեց, մաքրեց:

Շուրջս եմ նայում, դարձեալ լրտեսներ են հետեւում. ինչ անել, ստիպւեցի վերադառնալ մեր հրապարակը, սպասուհուն տուն ուղարկել և ինքս մենակ, հետքս բազմութեան մէջ կորցրի, և կառք նստայ և այժմ անա ես ձեզ մօտ եմ, . . փոխանակ կայսերական հիւրանոցի, ընկերների ստորերկրեայ բնակարանում: Նա խօսքը վերջացնելով, գլխարկը և ապա մինչեւ ոտների կրունկները իջնող և աւջեւից մինչեւ վերջին կոճակը կապած վերարկուն հանեց և . . . կանացի հարուստ ծամբրի հիւսքը փուռեց ցարդ զինւորական ներկայացողի գլխի և ուսերի վրայ. կանացի զգեստները երեւացին, թեթեւ մի ժպիտ խաղաց նրա դմբին, և չնորհալի բերնի երկու կողքերին սիրունիկ փոսիկներ ձեւացան ու կլանեցին ժպիտի խաղերը:

Սպայի համադգեստ կողմը Բէլկան էր . . . ազնւական հրամանատար Կօլեա Իվանովի աղջիկը:

— Շնորհակալութիւն օրիորդ, որ գերադասել էք մեր համեստ գետնայարկը «Ռօմանովեան պալատներից», ուր յաճախ առիթ կ'ունենանք այցելելու այսուհետեւ, ծիծաղով և զաւեշտական արտայայտութեամբ ասաց և բխտասարդներից մէկը, որը յետոյ աթոռ առաջարկեց օրիորդին, և յետոյ աւելացրեց, — դէ՛ ա՛յժմ մեր գործը վերսկսենք, կատակ-մատակ մի կողմ թողնենք:

— Ամենից առաջ պիտի կարգադրել Պարսկաստանից զանազան գծերով ստացւելիք հրատարակութիւնների գործը. առաջարկեց ժողովականներից մէկը:

Ես նամակներ ստացայ Թաւրիզի; Ռաշտի և Աստարայի մեր մասնաճիւղերից, որոնք յայանում են որ մեծ քա-

նակութեամբ արդէն փոխադրել են յաջողութեամբ, բայց տակաւին մնում են կապոյցների ահագին դէզեր, մինչդեռ դրամական միջոցները անբաւարար են, ասաց սեահեր մի երիտասարդ:

— Ես նախապէս արդէն շեշտեցի այդ գործի նշանակութիւնը և անյատաճելիութիւնը, մանրամասնօրէն ծանօթ էի ընկեր Գուրգէնի զեկուցումներին, և մանաւանդ նրա յիշատակած վայրերի Հնչակեան կեդրոնական մասնաճիւղի ուղարկած մի ընդարձակ տեղեկագրից: Այժմ մեզ ուրիշ բան չի մնում անել, եթէ ոչ՝ անմիջապէս դրամ հասցնել, ներկայումս աւելի քան երբէք հարկաւոր են տարածել մեր թրտասահմանեան հրատարակութիւնները, մանաւորապէս «Խակրա»ի համարները:

— Ուրեմն խնդիրը այդպէս էլ պիտի կարգադրել, պէտք եղած դրամը ես կըտամ, կարծում եմ որ ժամանակը հասաւ իմ օփառի էլ գործածութեանը, միջամտեց չէկիկ, կապուտաչեայ մի օրիորդ:

— Շատ լաւ, ընկերունի Սօֆիա, օփառիդ առաջին գումարը կը յատկացուի դրան, իսկ երկրորդ և խոշոր մասը պիտի տրամադրելի անել Մարուսայի գործին, նրա բժշկութեան ու կարիքներին և առաւելապէս ա՛յն հրէշների դէմ, որոնք անլուր, աննման մի ոճիրով թունաւորեցին նրա կեանքը, պատասխանեց խորին դառնութեամբ ընկեր Վաչագիցէն:

Մարուսայի անուան յիշատակումը, արտասովոր թափով ցնցեց ներկաներին, շատերի դէմքերը խոտուեցին, մի քանիսի աչքերում արցունքի չիթեր փայլեցին:

— Ինչո՞ւ, ո՞վ էր նա... Մարուսան...

Մարութան մէկն էր Ռուսաստանի այն բաղմաթիւ աղջիկներէրից, որոնք տարւած պարտականութեան գիտակցութեամբ, ահաւոր մարտի դաշտն էին իջել և զոհաբերում ամէն ինչ: Եւ մի անգամ, երբ նա կատարում էր իր յօժար կամքով ստանձնած յեղափոխական նշանաւոր մի պարտաւորութիւն, ընկաւ կառավարութեան ճանկը, և մի սարսափելի օր, կառավարականները բռնացան բանտարկւած հերոսուհու վրայ և նրա կուսական մարմնի մէջ վնասերախտի (սիֆիլիս) թոյնը ներարկեցին...:

— Ես այսօր մի երկտող ստացայ Մարութայից, ասաց Բէլկան և ծոցից հանեց սպիտակ լաթի մի փոքրիկ կտոր և սկսեց կարդալ. «Ընկերներ, արիւնին թանաքով եմ գրում, տանջանքներս անուի են, ինձ թոյն հասցրէք: Մարութա»:

— Ընկերոջ ձեռքով և իւր սեպհական արիւնով գրւած այս տողերը, այսօր սարսափելի կերպով ծառացել են ուղեղիս վրայ, իրենց մագիլներով ճգմնւ են սիրտս... այլևս չի կարելի հանդուրժել ու համբերել: Ես եկայ ձեզ մօտ, ընկերներ, յայտնելու իմ վերջնական դիտաւորութիւնը, է՛լ չեմ կարող քննութիւններին մնալ, շուտով ինձ գործ տւէք, կեանքի այս ընթացքը զգւելի է, պիտի հետեւիլ Մարութային, ողնւորւած բայց տրտմաձայն կերպով վերջացրեց Բէլկան...

— Եթէ այդպէս վարւես, այն ժամանակ, քո ստանալ հազարնոց օժիտի հետ, կը կորցնենք ու կը թաղենք նաև մեր շատ կարեւոր և դեղեցիկ ծրագիրները: Որպէսպէս այդպէս չլինի, դու պիտի համբերես քննութիւնների վախճանին, որին շատ կարճ ժամանակամիջոց

մնաց, իսկ մինչև այդ մինք սկսենք և վերջացնենք նը-
շանառութի և պսակի դործը, և հօրդ քեզ տալիք դրա-
մօժիտի գլխին «հոգոց հանգուցելոց»ը կարդանք, համոզ-
կիր շեշտերով ասաց Վաչագիձէն:

— Այժմ արդէն մենք յարմար փեսացու էլ ունինք,
շարունակեց նա, ծագումով ազնւական և քեզ նման հա-
րուստի զաւակ: Այս ասելիս նա դարձաւ և մատնացոյց
արեց Գուրգէնը, լա՛ւ հանդիպում է, դուք էլ լաւ զոյ-
գեր էք, այնպէս որ ես վստահ եմ թէ ծնողներդ չը
պիտի առարկեն կամ մերժեն, երբ Գուրգէնը զայ ձեռքդ
խնդրելու: Այնուհետեւ էլ ո՛չ մի դժուարութիւն չի մնալ
պաշտօնական ձեւակերպութիւնները կտաարելու, բացի
Գուրգէնի օրթօտօքս եկեղեցուն չպատկանիլը, մի ար-
գելք որ պիտի վերացնել, այսինքն պիտի վերամկրտել
Գուրգէնին...

Այս խօսքերի ժամանակ՝ ընկերները չկարողանալով
դիմանալ, սկսեցին ծիծաղել:

— Կը ծիծաղէ՞ք հապա, էլի՛ հարսանիքի հոտ ա-
ռիք, շարունակեց խօսքը ինքն էլ ժպտալով, տեսնո՞ւմ
էք ինչպէս նախանձախնդիր եմ ուղղափառ եկեղեցուն,
եթէ այս իմանայ հոգեւոր տէրը, ինձ անպատճառ առաջ-
նորդ կը կարգէ և լանջախաչ նշան կը տայ, Հային՝
Ռուս եմ դարձնում, մինչդեռ Գոլցինը իր բանականե-
րով չի կարողանում կայսերական կառավարութեան և
«խական Ռուսներ»ի այդ ծրագիրը իրագործել:

Ընկերոջ հեղնալի և այլաբանական խօսածքը անքան
դիւրական էր և հաճոյալի, որ միւսները մի պահ մոռա-
ցան քիչ առաջւայ թեւատարած թախիծի ներկայութիւնը:

— Առանց նախապէս ձեր կամքը առնելու, սիրելի հարսնացու և փեսայ, ես արդէն վճռեցի, ձեզ կը մնայ միմիայն առանց առարկութեան, համաձայնիլ շուտով պիտի ձեռնարկել գործողութեան: Քննութիւններից յետոյ ձեզ կը պսակենք և կը ճանապարհենք արտասահման ուսում շարունակելու, օժիտը կը մնայ մեր տրամադրութեան տակ, որը ձեր մեկնելուց առաջ պիտի մտնի յեղափոխական գանձարանը, իսկ ձեր արտասահմանը կը լինի Ռուսաստանի գիւղերը, համալսարանը՝ գիւղացու կեանքն ու ցաւը, հասարակական գործչի ամենալաւ և գործնական ուսուցիչ դպրոցը:

Յեղափոխականների ժողովը նախադժոււ էր մէկը այն գործերից, որոնք աճյալի յաճախադէպ էին Ռուս զարթօնքի շրջանում: «Կեղծ Պսակներ»ը արդէն սովորական միջոցներ էին ի սպաս ժողովրդական փրկարար գործին ծառայեցնելու այս ուխտին զինուորագրուած այն բաղմաթիւ օրիորդների համար, որոնք այլապէս չէին կարող բաժինք ստանալ, և նրանք հարկադրուած էին այս ձեւով պաշտօնական աշխարհի առաջ գալ, օրինականաւ նալ, ապա իրենց բաժին հարստութեան տէր դառնալուց, բոլորովին նւիրելի սիրած գաղափարի համար յայտարարուած կռիւն և բերածը յատկացնել նրա գանձարանին: Այս անգամ հերթը Բէլկաին էր:

— Մարուսաի համար վերջապէս ինձ յաջողեց տեսնել բանտապետին, կաշառել նրան և նրա միջոցով բանտային բժիշկին: Սրանք ամէն հնարաւոր միջոցներ գործեն դնում նրա սուղջութեան համար, բայց ինչպէս յայտնեց ինձ բժիշկը, նա սարոափելի կերպով յուսահատ-

ւել է, չի ուզում մարդ արարածի, մանաւանդ այր մարդու երեսը տեսնել, ձայնը լսել : Շատ անգամ փորձել է ինքնասպան լինել, սակայն չի յաջողւել, ամէն հնարաւորութիւններից և միջոցներից զրկել են նրան : Վերջերս աշխատել է սովամահ լինել, կերակուր, ջուր չի ընդունել և մի քանի օրւայ մէջ խապառ նւազել է, բայց արհեստական կերպով անունդ են ներարկել և փրկել մահից : Սա կարծում եմ . որ պիտի ճար գտնել յուսադրելունրան, և այս մի միայն Բէլկաին կը յաջողւի :

Խօսողը երկար մազաւոր երիտասարդն էր . նա տակաւին չվերջացրած, ներս մտաւ մի պատանի, սեւ բլիւզը հազին, և տեղց մի թուռցիկի սրբագրութիւնը և ապա հեռացաւ :

— Լեկերնե՛ր, այժմ լսէք թուռցիկը, թող Սօֆիան կարդայ, առաջարկեց մէկը :

Օրիորդը վեր առաւ և սկսեց հանդիսաւոր ընթերցումը : Նրա առողջանութիւնը և զգացումով լի շեշտերը աւելի ազդու և տպաւորիչ էին դարձնում գրւածքի ուժեղ բովանդակութիւնը : Թուռցիկում ամենալառ գոյներով նկարագրւած էր երկրի բնակիչների ամենախոշոր մեծամասնութեան անհանդուրժելի տանջանքն ու վիճակը, պատմում էր երկրի լաւագոյն զաւակների կրած տառապանքները բանտերում և աքսորաւայրերում . ասում էր թէ ինչպէս բռնանում են հօրը վրա, որ նա սապոնէ կախաղանի չւանը և իր հարազատ որդու վզին անցկացնէ, ճախարակը ոլորէ և զաւակին խեղդէ, սպաննէ . հայրը՝ որդու դահիճ : Վերջում կոչ էին անում Նոր Ռուսաստանին, որ ոտքի ելնէ Պառաւ Ռուսաստանի դէմ,

շարժէ ու թափ տայ անարդ ստրկութեան դարաւոր շղթան և գոնէ՝ հնար ունենայ տեսնելու թէ իրեն կապող, կաշկանդող շղթաները ինչ գոյն ունին, ինչպէս և ինչ մետաղից են շինւած։ Թուցիկը վերջանում էր մարտահրաւէր կոչերով և առջադրում էր պատրաստել համառուսական գործադուլի համար։ Նա գրւած էր ռուս, հայ և վրաց լեզուներով և ստորագրւած Ռուս. Ս. Դէմ. Բանւորական և Հնչակ. Ս. Դ. Կուսակցութիւնների տեղական վարչութիւններից։

Լնթերցումը վերջացաւ, մի պահ ամէնքը լռութեամբ իրար նայեցին, Սօֆիան գրպանի ժամացոյցին նալելով առաց,

— Օ՛ր... մօտ է ժամի տասներկուսը, և մենք վաղ առաւօտեանից ո՛չինչ չենք կերել, այժմ բաւական է, վերջ տւէք զբաղումներին, ես սկսեմ թէյի պատրաստութիւնը։

Նա ելաւ և կողքի նկուղից բերից հեշտանուր, դրեց սեղանի վրա, թէյը առեց, բաժակները լաց և կարգով շարեց, յետոյ կտրտեց սև հացը և բաժանեց։ Մինչ այս մինչ այն, ներկաները շրջապատեցին քրփրր քրփրր եռացող հեշտանուր և իւրաքանչիւրը իւր ձեռքով պատրաստեց իր համար թէյ։

Սև հաց, կծովի թէյ, ճոխ ընթրիք ժողովրդական գործիչներին...

Ձմեռ էր . հիւսիսային երկիրների ամենախիստ , սառնամանակից ձմեռներից մէկը : Ձիւնը արշինների հաստութեամբ ծածկել էր միօրինակ հարթութեան անծայր տարածութիւնը : Ամեն բան , բոլոր առարկաները սպիտակաթոյր և թանձր վերմակը վրաները առած , ննջում էին խաղաղ և անդորր քնով : Կենդանական կեանքը ասես խալառ դադար էր առել . թագաւորում էր բուքն ու սառնամանիքը , փոթորիկն ու մրրիկը :

Լայնատարած տափաստանի վրա , այս ու այնտեղ ընկած էին մարդկային շէներ , մեծ և փոքր աւաններ , գիւղեր և քաղաքներ : Երբեմն երբեմն դէպի այս բնակավայրեր տանող ճանապարհների վրա երեւում էին սահնակներ , որոնց մէջ նստած մարդիկ՝ պարուրած տաքուկ մուշտակների մէջ , ձեռներն ու դէմքը ծածկած , կծկւել ու կուչ էին եկել , լծկան ձիերը վնշալով վազում էին սրարչաւ , նրանց արտաշնչած օդը , գոլորշիանալով բարալիկ և նրբին ամպիկի նման գալարւում էր , պտոյտ գալիս , պատրոյգ դառնում և քիչ յետոյ սառոյցի վերածւելով , ձիւնի նման վար մաղւում : Լուռ , խաղաղ դաշտի մէջ հնչում էր սահնակների զանգակների ձայնը , որոնք աւելի էին գնդում և քաղցրալուր հնչում : Շէների մօտակայքում հատ հատ երեւում էին թափառաչողիկ որսկաններ իրենց չնիփներով :

Օրւայ վերջինքն էր : Արեւը հարաւային հորիզոնի բարձրութիւնից կոր գծով իջել և մօտեցել էր իւր ամեն

Նօրեայ հանգստավայրին: Երկրի երես ծածկող սպիտակափայլ սաւանը իր վրայ ընդունելով արեգակի վերջին շիկագոյն ճառագայթները, նրանց միախառնեց իւր բլրաւոր, թափանձիկ աւազահատերի հետ և ստեղծեց երփներանգ, փողփողուն և անձեռարւեստ մի հիւսւածք, մի գործւածք, նման նորահարսերը սփածանող մետաքսեայ ոսկեարծաթաթել ծաղկէնկարներով զարդարուն շղարշներին:

Այս ժամանակ մի չէնի էր մօտենում փոքրիկ մի սահնակ, որին լծւած ձիերը յոգնել էին և հաղիւ էին քաշում: Միրուքաւոր կառապանը, միրուքն ու ընչացքը զարդարած սառուցեայ սպիտակաւուն կտորաւնքներով, ձեռները թաթմանների մէջ, մէկով սանձերը բռնած, միւսովը մտրակ շարժելով մրթմրթում էր ու վարում սահնակը: Հեծեալները երկու երիտասարդներ էին, մինը աղջիկ, միւսը՝ տղայ: Քիչ անցած սահնակը կանգ առաւ գիւղամիջի մի փոքրիկ հրապարակում, հեծեալները իջան և առաջին հանդիպող շինականից հարցրին.—

— Շինական եղբայր, բարի՛ աջողում, կարելի՞ է մեզ ցոյց տաս վարժապետի տունը:

— Ուրախութեամբ, պատասխանեց գեղջուկը և առաջնորդեց:

Մի քանի բոպէից յետոյ նրանք կանգ առան բաց, իր ձխանների վրա կանգնած մի դրան առաջ և առանց հարց պատասխանի մտան բակը, ուր նրանց գիմաւորեց տանտիրուհին: Նորեկները բարեւելուց յետոյ աւելացրին «հաց ու աղ», մի խօսք, արտայայտութիւն, որով Ռուս գիւղացիք մտերմաբար իրար են ուղղում, յայտնելու համար միաժամանակ իրենց հիւր լինելը:

Տանտիրուհին փոխադարձաբար պատասխանելուց յետոյ, նրանց համեցէք արեց և առաջնորդեց դէպի սենեակը, ուր նրանք հանեցին հաստ մուշտակները և տեղաւորեցին կրակի շուրջը :

— Բարո՛վ եկաք, Աստծու հիւրեր, ինչպէ՞ս էք, հօ՛ստոնամանիքը շատ չանհանգստացրեց ձեզ, հարցրեց տիկինը :

— Շնորհակալ ենք տիկին, ցրտի դէմ պաշտպանւեցինք, պատասխանեց երիտասարդը, լայց ասացէք խնդրեմ ո՞ւր է Աղէքսանդրը, արդեօք երբ կը գայ :

— Ինչպէս երեւում է դուք ամուսնուս ճանաչում էք և մտերիմ էլ էք, նա շուտով կը վերադառնայ, հաւելան տանիցը կանչեցին ինչ որ խնդրագիր գրելու :

Այս ժամանակ ներս մտաւ մէկը, գիւղական և քաղքեհի տարազները իր զգեստներով միացրած մի պարոն, նա շտապելով, ափալթափալ վազ տւեց՝ «Անդրէ՛ . . . սիրելի Անդրէ՛» աղաղակներով, և ընկաւ նորեկ երիտասարդի ճտովը, նրանք չրթունքները իրար փակցրին և պինդ պինդ պաչպչելով «պոօշտի» արին, ապա դառնալով օրիորդին ասաց .—

— Մ, չա՛տ ներողութիւն օրիորդ, Անդրէի այսպէս անսպասելի գալուստը ինձ շփոթեցրեց, բարո՛վ էք եկել, յետոյ ա՛յ ձեռք նրան մեկնելով աւելացրեց . — «Գիւղական վարժապետ Ալէքսանդր :

— Շա՛տ ուրախ եմ, պատասխանեց օրիորդը և հաղիւ չչնչաց իր անունը, որ և մնաց անխելի :

— Դէ՛, ասա՛ տեսնենք, սիրելի Անդրէ, ինչպէ՞ս ես, է՛դ որ սատանան քեզ այստեղ ուղարկեց : Փո՛ւ ստատ-

նան տանի, մոռացայ հա՛: Էլէնա, շո՛ւտ արա թէյ պատ-
րաստիր, է՛ն մեծ հեշտաեռովը, կնոջը դառնալով ասաց
Ալէքսանդրը:

— Միամի՛տ կա՛ց, Անիւտան դրանով է զբաղւած,
քիչ յետոյ պատրաստ կը լինի, պատասխանեց տանտի-
կինը:

— Բայց դու գիտե՞ս Էլէնա, ո՛վքեր են մեր հիւրե-
րը, երեւի չէք ծանօթացել տակաւին:

Էլէնան բացասական կերպով գլուխը շարժեց:

— Անդրէն՝ իմ դասընկերներից է, թէեւ երկար ժա-
մանակով իրարից բաժանւած, բայց երբէք չմոռացած:
Հա՛ սկզբում, ինչպէս ասացի, անունը Անդրէ էր, իսկ
հիմա, սատանան տանէ, ո՛վ գիտէ ի՞նչ է, ի՞նչ անունով է
վերամկրտւել:

— Այժմ հերթը իմն է, ասաց Անդրէն, թոյլ տուր
որ ներկայացնեմ նախ օրիորդին և ապա նորից ինձ, ու-
րովհետեւ ես էլ է՛ն չեմ, այժմ վերամկրտւած եմ: Ըն-
կերուհուս անունը Բէլկա է, պաշտօնով վարժուհի, կու-
չումով յեղափոխական, դաւանանքով Սօցիալ-Դէմօկ-
րատ: Ես՝ ես եմ, բայց քո Անդրէն այժմ Գէորգի է,
գործով թափառական, շրջիկ քարոզիչ օրիորդի պատ-
կանած կուսակցութեան:

Տնավարի, մտերմական խօսակցութիւնը այսպէս բա-
ւական ժամանակ շարունակւեց, երբ Անիւտան՝ ընտա-
նիքի տանը վեցամեայ սիրունիկ աղջկը, նրանց թէյի
սեղանի շուրջ բազմելու հրաւիրեց:

Հեշտաեռը սեղանի վրայ եռ էր գալիս և երգում,
ինչպէս ամբան անհոգ և ուրախ բղէզները, եփում էր և

եռման թափը այնքան ուժեղ էր, որ յաճախ խփում ու վեր վեր էր բարձրացնում կախարիչը, ջուրը գոլորշու ամպիկների հետ դուրս փչում: Մեծ բաժակների մէջ ածւած թէյի ոսկեգոյն հեղուկը իր յստակ և պարզ փայլով ծիծաղում էր չրջապատող մարդկանց երեսին և լուսանկարում նրանց՝ իրենց ապակիների հայելու վրայ:

— Ընկերներ, վերսկսեց Ալէքսանդրը, հիմա ո՛ւր որ է կը գայ մեր տէրտէրը, իր բարի եկարի աղօթք-պահպանիչը ասելու, ըստ սովորութեան սեթեւեթելու և մասնաւոր պարգեւ ստանալու համար: Նա վարպետորդի, սատանայից եօթը տարի առաջ ծնած մէկն է, խիստ զգոյշ եղէք և ձեր խօսքերի մէջ ժլատ ու վերապահ: Պիտի աշխատել ու է կասկածելի բան չտալ: Այսպէս, օրիորդ Բէլկան կը ներկայանայ որպէս վարժունի, իսկ դո՛ւ Անդրէ՛, բայց ոչ, մոռացայ, Դէորդի, ի՞նչ պիտի ասես:

— Իմը աւելի հեշտ է, դուք անհանգիստ մի լինիք, եթէ նա սատանայ է, ես էլ նրա պոչն եմ: Դո՛ւ Ալէքսանդր այժմ պատմիր մեզ ձեր գիւղացիների դրութեան մասին, այդ շատ կարեւոր է, ունի կրկնակի և աւագ նշանակութիւն մեզ, երկու նորեկներին համար: Օրիորդը բոլորովին նոր է և անծանօթ գիւղական կեանքին: Ես վաղ առաւօտեան և եթ պիտի մեկնիմ, այլ չրջաններ պիտի այցելեմ, կարեւոր յանձնարարութիւններ ունիմ, այս տեղինը թողնում եմ օրիորդի և քո հոգացողութեանը:

— Վահ, ինչի՞ պղքան շուտ, գոնէ՛ մի քանի օր կաց, հանգստացիր և ապա շարունակիր ճամբադ, նկատեց Ալէքսանդրը և սկսեց նկարագրել գիւղը ու իր կացութիւնը: Պատմութեանը երբեմն միջամտում և մասնակցում էր տիկինը:

Նրանք պատմեցին՝ թէ ինչպէս Ռուսաստանի գիւղացիութեան հոգէառ և մշտական մղձաւանջ սարսափ սովը իւր մահաափիւռ թեւերը դարձեալ տարածել է լայնատարած հարթութեան վրայ, թէ ինչպէս՝ նա անարգել կերպով բաւականութիւն է տալիս իր ահուկի քմահաճոյքներին, թէ շինականները ահագին խմբերով, երիտասարդ աղջիկներ և տղաներ քաղաքներն են վազում, իրենց ծախում հացի գին ճարելու համար, թէ ի՞նչպէս նրանցից շատերը, դեռ տեղ չհասած, կէս ճանապարհին, զուրկ ցուրտ սառնամանիքից պաշտպանւելու ու է միջոցից, սառում ու փէտանալով մահանում են։ Թէ ինչպէ՛ս կալւածատէրն ու կառավարութիւնը, վաշխառուներն և հողէւորականները՝ սրբազան դաշնակցութեամբ միացած, կողոպտում են գիւղացուն, խլում նրա փալապի ամենավերջին կտորն անգամ։ Թէ՛ ինչպէ՛ս ծեծն ու բանտը, տանջանքն ու լլկանքը, աքսորն ու շղթան ծանրացել են գիւղացու վրայ, քամում են նրա կեանքի հիւթը, ծծում նրա արիւնը կաթիլ առ կաթիլ։

Այր ու կնոջ պատմութիւնը անյապէս սրտայայզ էր և մանաւանդ գրգռիչ, որ ունկնդիրները մերթ սրտամաշ հառաչանքներով, մերթ զայրոյթի բուռն կանչերով արձագանգ էին տալիս։

Բէլկան՝ որ մինչեւ վերջ գրէի լռութեամբ լսում ու դիտում էր, և կարծես ապրում իրական կեանքներ-կայացնող մի սարսափելի երազ տեսարան, և ի տես նրան ամբողջութեամբ մտածմունք դարձած գալարւում էր յուզմունքից, ասաց .

— Անսիրտ, անհոգի տէրերն ու տիրապետողները,

իրենց դասակարգային շահերի ծնունդ կրօնի հանդերձ-
եալ կեանքին վերապահած դժոխքը, ներկայումս, իր ամ-
բողջական և է՛լ աւելի կատարելագործած գեհնային
դժնդակ սարսափներով փոխադրել են այս աշխարհը :
Բաւական չեն համարել երկրայինը, երկնայինն էլ օգնու-
թեան բերելով լրացրել են :

Եւ դժբաղդ Ռուսաստանը այդ դժոխքի ամենավատ
անկիւնն է . այստեղ է սոսկումի, գեհննի Աստուծը . նա
չա՛տ է պառաւել . . . և մենք եկել ենք նրա պատանքը
հիւսելու . . . :

Սառնամանեաց թագաւորութեան հայրենիքում մի կատաղի ձմեռ իր բոլոր արհաւիրքներով, սովը, անգործութիւնը իրենց ահաւոր և դժխեմ ուրաւականներով իրար համերաշխած, անկեղծ կերպով ձեռք ձեռքի տւած, սրարշաւ չափչփում էին անծայրածիր տարածութիւնը՝ ապարադդ Ռուսաստանի տափարակի վրայ իրենց նախնիները փռելով։ Եւ նրանց երկրակործան արշաւին ո՛չ մի արգելք, ո՛չ մի խոչընդոտ չկար ասես, ինչպէս չկար և մի բլուր, բնական մի բարձրութիւն, որ հարթ մակերեսոյթի միօրինակութիւնը խանգարել յանդգնէր, իր համարձակ ներկայութեամբ։ Ամենուրեք աչքի էր ընկնում տափակութիւն և միայն տափակութիւն . . . :

Սով էր. Ռուսաստանի մեծ սովերից։ Հսկայական երկրի միլիօնաւոր շինական ազգաբնակչութիւնը հոգեւարքային ճիչերով մնչում էր վիթխարի, հազար գլխանի հրէշի սուր ժանիքների ճնշումների տակ, ժանիքներ՝ որոնք գերթ սրածայր ժայռեր ցցւել էին նրա ամենակուլ երակում։

Ոչի՛նչ, բառի բովանդակ նշանակութեամբ ոչինչ չուներ թշւառ գիւղացին։

Մինչեւ կալոցի ժամանակ, նա անցեալ տարւանից արդէն ծախել կամ գրաւ էր դրել իր բաժին բերքի մի մասը, և փոխարէնը վաչխառուից, կալւածատէրից դրամ էր առել իր սուր կարիքները հոգալու համար։ Եւ կալոցի օրերին, երբ նա ձեռնի ու պատրաստել էր ցորնի շեղջը ու չուշ ցորենը կուտակել, եկան յաւիտենական պահանջատէրերը։

կալւածատէրը տարաւ բերքի ուղիղ կէտը :

Վաչխառուն վերցրեց մէկ տւածի փոխարէն հինգ , մուրհակը իւր տոկոսներով բարգեց , վերանորոգեց ու գնաց :

Եկաւ հոգեւոր տէրը , Ասածու պաշտօնեան , երկնի և երկրի միջնորդը , բռնեց մեծ չափ մաղը և տարաւ տասից մէկ բաժին , վանքերի և եկեղեցիների կալէմաղը :

Եկան և չրջիկ մուրացկանները , Երուսաղէմի և այլ սուրբ տեղերի առաքեալ խաչագողները , առին , գնացին իրենց հասնելիքները :

Ի՞նչ մնաց շեղջակոյտ շուշ ցորենից . . .

Շատ քիչ , կամ աւելի ճիշտ՝ ոչինչ . . .

Եւ վերջապէս բարեհաճեցին շնորհ բերել կառավարական հարկահաւաքները ու յափշտակեցին մնացեալը : Եղածը քիչ էր , չբաւականացաւ , չգոցեց պարտքը . տէրութեան պահանջները շատ էին , յետնեալ տուրքեր էլ կային , պատերազմ էր արւած , արտակարգ և նոր հարկեր կային բարդւած , պէ՛տք էր բոլորն էլ վճարէին . . . և վաճառեցին ինչ որ ունէին . . .

Երբ ձմեռն եկաւ ձիւն ու փոթորիկներով , և երկրի երեսը բռնեց սառոյցէ թանձր ծածկոցներով , եկաւ և սու վր գիւղացու գլխին , շինականի դրանը չոքեց . . . Սուկաց նա , ի՞նչ անէր , ճար ճարակ չկար , պատասպարանք չկար . . .

Թունաւոր մի իժ օձ , մտած Ռուսաստանի սրտի մէջ , սողում էր նրա երակներում , գալարւում էր , կծկւում ու խայթում նրան , անտանելի կակիժ մրմուռնւելով տանջում աներեւակայելի ցաւերով հոգեվարք պատրաստում :

Յուրա էր տարին, սով էր տարին . . . :

Մերկ էր գիւղացին, քաղցած էր աշխատաւորը . . . :

Մեծ, Աշխատաւոր Ռուսաստանը մեռնում էր . նրան սպանում էին :

Փոքր, Շահագործող Ռուսաստանը հրճւում էր, էւայտութեան մէջ յղփանում :

Առաջինները դիմում էին իրենց դարերով պաշտած Աստծուն, մոմ վառում սուրբերի պատկերների առջև, որոնք լուռ էին, հա՛մր, կո՛յր . . .

Երկրորդները հիւրասիրում էին Աստծուն ու սուրբերին իրենց շքեղ պալատներում, տաքուկ դահլիճներում, ճոխ սեղանների շուրջը և նրանց արեցնում առաջինների արցունքներից պատրաստած օղիով, նրանց արիւնից շինած գինիով . . .

Գիւղացու սովը այնքան սուր էր, գիւղի ցուրար այնքան սաստիկ, որ կարող էին Աստծուն անգամ սովմամա՛ն անել, ցրտատար սպաննել :

Այս կեանքը ապրեց և Բէլլիան, ականատես եղաւ բոլորին : Նա իր կաշու վրայ զգաց ցուրտի մինչև ուկորների ուղն ու ծուծը ազդող սլաքների սուր ծակոցները, անօթութեան համը առեց, ականջալուր եղաւ մորմոք լացերին, աչքերից հազիւ դուրս եկած և թերթեւունքների վրայ տատած արտասուքների կաթիլները տեսաւ, տեսաւ քաղցից նւաղած, մօր կրծքին կպած, չորցած ցամքած ծծերի պտուկները տատմներով կրծոտող երեխաներին, տեսաւ և նրանց յուսահատ թպրտալը, մրմնջալը :

Թունդ ելաւ նրա ազնիւ զգացումների պահա-

րան սիրտը, զարգացաւ պարտականութեան գաղափարը, և անհման ինքնամոռացութեամբ, մի չքնաղ անձնւիրութեամբ նա հրապարակ ելաւ :

Մէկ տարի էր ինչ որ նա գիւղ էր եկել, և արդէն ծանօթ էր բոլոր բնակիչներին : Նա հասնում էր ամեն տեղ, ուր որ իրեն կանչում էին, ուր որ ինքը կարող էր ու է կերպով օգտակար լինել :

Փափկատուն օրիորդը, ո՛չ միայն հանդուրժեց ոչ մարմնական տանջանքներին, այլ և տոկաց, տարաւ իրեն անսովոր մարմնական նեղութիւնները, զրկանքները, քաղցն ու ցուրտը : Այս բոլոր ներքին և արտաքին հարւածների և աներեւակայելի պայմանների դէմ, նա ունէր աննիւթ, աննկուն մի վահան՝ գաղափարը, որով քաջօրէն պաշտպանւում էր : Այդ գաղափարը նրան մի դիւցազնունի դարձրեց, իսկ դիւցազնունին՝ ոգեւորւած և նրան իր մէջ մարմնացրած, նրա հմայքը, վհուկութիւնը տարածեց :

Բէլլան ժողովրդի պաշտելին էր, նրա փրկութեան փարոսը, իղձերի պսակը :

Նախապաշարեալ և անտխապաշտ զգացումներից առաջնորդւած ցարի պատկերի առաջ խոնարհւող և խաչակնքող գիւղացին, վարձատրութիւն տառնալու և գործած մեղքերի քաւութեան համար զանազան սուրբերի առաջ մոմ վառող, մատաղների սեղան սարքող շինականը, կալւածատէրերի և բոլոր «մեծեր»ի առաջ հլու հնազանդ աշխատաւորը, վիզը ճուկ, ձեռքը սրտին կցած շինականները այժմ արդէն բոլորովին փոխուել էին :

Առանց յոգնութեան, առանց արտունջի և գանգա-

տի, ամենքի ցաւը հաւաքած, ամենքի վիշտը իր շաւակն առած, շրջում էր Բէլկան գիշեր ու ցերեկ, տնէ տուն, փողոցէ փողոց: Եւ ի՞նչ էր տեսնում:

Նա տեսնում էր գիւղացու բնակարանը՝ քառակուսի մի ծածկ, չորս կողմից մի ծայրը գետնի մէջ ամրացրած, միւսը վերեւից իրար հետ կապած մի քանի գերաններ, նրանց բացերը հիւսած կաղնի ձիւղերով և ապա սեւ ցիխով ծեփած, առաստաղը դարձնալ ձիւղերով կոնաձեւ գործւած, և ահա՛ գիւղացու տունը, նրա կառուցւածքը, որը տատանւում էր ուժեղ քամիների առաջ, ընդունում էր ցուրտ հովերը, անցքեր ու ծակուխներ բացած ներս էր հրաւիրում մաղւող ձիւնի, թափւող անձրեւի կաթիլները: Այս ծածկի տակ, այս փոքր և միակտուր շրջափակում, տեղաւորւում էր գիւղացու կայքը, ընտանիքը, անասունները և վերջապէս ամեն բան: Տան մի անկիւնում, գետնի երեսին բարձրանում էր բաւականին մեծ և քառանկիւնի մի սաքու, ներքեւի մասում, յատակին հաւասար հնոցով. սա գիւղացու վառարանն էր (փէչ): Վառարանի վերի մասը՝ հարթ մակերեւոյթ ծածկը, ընտանիքի մշտական բնակավայրն էր, միակ տեղը, որ նրան պատասպարում էր սառնամանիքից, մեղմում էր ցրաի սաստկութիւնը: Տան միւս անկիւնում, մսուրների առաջ կապում էին անասունները, տէրերի հետ միասին, միեւնոյն ծածքի տակ և մինչեւ անգամ աւելի լայն տեղում:

Շինական համախմբում կար. ծեր ու մանուկ, կին ու այր, ամենքը հաւաքւել էին: Մի այնպիսի զօրաւոր և անվանելի թշնամի էր սպառնում նրանց, որ ստիպւած

էին հաւաքական աշխատութեան, խորհրդակցութեան
դիմել:

Այստեղ էր և Բէլկան, նա երկար ժամանակ և համ-
բերութեամբ լսեց գիւղացիների ասածները, առաջարկ-
ները և փիլիսոփայութիւնները, ապա վերջում ինքը
սկսեց ոգեւորիչ և համոզող ձայնով խօսիլ:

— Ինչպէս բնութեան մէջ չկայ ո՛չ մի երեւոյթ, ո՛չ
մի առարկայ, որ իր ծագման և գոյութեան պատճառ-
ները չունենայ, այնպէս էլ մարդկային կեանքի և ապրող
իրականութեան մէջ առաջ եկած իւրաքանչիւր դէպ-
քը, իրողութիւնը ունի իր պատճառները, ծնողը, գոյու-
թեան պայմանները երաշխաւորող գործօնները, ազդակ-
ները: Այսպէս, սովը այսօր դառն ու սարսափելի դու-
թեան տէրն է, նա անարգել հնձում է մարդկային կեան-
քի կանաչ և ոսկի հասկերը: Նա աւարի և կողոպուտի
առարկայ է դարձնում մեր կեանքերը և յաղթանակ տա-
րած՝ սլանում է մեր դաշտերի վրայով և դիւային քըր-
քիջներ արձակում: Բայց ինչո՞ւ այսպէս, ո՞վ է, ի՞նչն
է այս դժոխքի ծնողը, ո՞րն է իսկական պատճառը: Ա-
սում են՝ սա Աստուծային պատիժ է, բնութիւնից ու-
ղարկւած պատուհաս, անբերրիութեան, երաշտի և կամ
կարկուտի հետեւանք է: Ո՛չ, բարեկամներս, ո՛չ, այս
սխալ հասկացողութիւն է կորստաբեր և չարամիտ սխալ,
վարպետ մի յերկրանք նրանց կողմից, որոնք իսկական
հեղինակներն են սովի և քաղցածութեան... ահա՛ թէ
ինչո՞ւ և ի՞նչպէս:

Ասում են՝ «Աստուծային պատիժ է»: Բայց սա՛ ի՞նչ
առեղծւած է. նայեցէ՛ք ձեր շուրջը, մտքով սլացէ՛ք

տարիներով յետ, մէկը միւսի ետեւից յիշեցէք այն պար-
բերական սովերը, կանոնաւոր կերպով իրար յաջորդող,
և միշտ միմիայն ձեր դուռը, ձեր վզին հասող սովե-
րը... Ինչո՞ւ այդ Աստուածը միայն մեզ է պատժում:
Տեսա՞ք մի օր, մի ժամանակ, որ հա հարուստին և կալ-
ւածատիրոջն էլ սովամահ անէր: Աստուծային պատիժ
են ասում, որպէս զի ձեզ խաբեն, լուցեն, և այդ
դժբաղդաբար մինչև այսօր աջողակէ իրենց... Եւ միթէ
կարելի՞ է հաւատալ դրան. Աստուած մարդասպա՞ն...
Աստուած ոճրագործ...:

Ի՞նչ բաներ են բնութեան պատուհանները՝ անբեր-
րիութիւն, երաշտ, կարկուտ ևն. ևն...: Ո՞վ մտա-
ծեց անբերրիութեան դէմ մաքառել, ո՞վ մտածեց մեր
դաշտերն ու արտերը պարարտեցնելու և մշակելու հա-
մար: Ո՞վ աշխատեց հիմնել հասարակական-խնայողա-
կան շտեմարաններ, որտեղեքում տարէ տարի բերքի մի
մասը պահէին սեւ օրերի համար: Ո՞վ հաղորդակցու-
թեան միջոցներ ստեղծեց և մեզ տանելի ու մատչելի
դարձրեց, որպէս զի ի հարկին այլ վայրերից կարողա-
նայինք պէտք եղածը հեշտութեամբ փոխադրել:

Երկնային պատուհաւ են համարում երաշտը, մինչ-
դեռ ոչ ոք չի ձեռնարկում, չի խորհում մեծ-մեծ դե-
տերից ջրանցքների բերել և մեր ընդարձակ դաշտերը
ռոտել, արհեստական աղբիւրներով անջրգի հողերը մը-
շակել: Ո՞վ բերեց մեզ գիտութեան հնարած կարկտա-
րէլ և ամպացիր մեքենաները... պատասխանը պարզ է,
ոչ ոք: Եւ ո՛չ միայն չեն բերում, չեն մտածում այս
բոլորի մասին, այլ բնդհակառակը, խանդարում են մեզ,
արգիլում են այսպէս ձեռնարկողներին...:

Այս բոլորը այսպէս լինելուց յետոյ, այժմ ասէ՛ք՝ ձեզանից ո՞վ հող ունի, և եթէ քիչւորներ ունին մի մի կտոր, դրանք արդեօք ի՞նչ սարսափելի պայմաններին են։ Գիւղացիութեան ամենախոշոր տոկոսը, բաւի բովանդակ նշանակութեամբ, հող չունի, հողազրո՛ւրկ է, իսկ նրա փոքրամասնութիւնը ունի այնքան, որքանը ընդունակ է միայն մարդուս շարունակ չարչարելու, բայց ոչ կերակրելու։

Ինչո՞ւ է այսպէս... որովհետեւ հողը պատկանում է նրանց, սեփականութիւն է փոքրաթիւ մարդկանց, որո՞նք չեն աշխատում, այլ շահագործում են, որո՞նք չեն արդիւնաբերում, այլ հարստահարում և վայելում են...

Այն օրը, երբ ամեն բանի հետ կը դադարի և հողի մասնաւոր սեփականացումը, երբ նա էլ կը դառնայ հասարակական, միա՛յն այն օրը կը վերանան ներկայի բոլոր անարդարութիւնները, զրկանքները և թշւառութիւնները. մնացեալները, սրանից դուրս եղածները միմիայն կ'իտամիջոցներ են, կարկատաններ են և աւելի ոչինչ։

Բայց սովը անբերրիութեան և բնութեան պատուհանների հետեւանք, արդիւնք չէ, ինչպէս չէ այս տառաւանը։

Ձեզ յայտնի է, որ ո՛չ երաշտ, ո՛չ կարկուտ, և ո՛չ մի այլ երկնային դժւարաւանելի կամ թէկուզ անվանելի պատճառ չկար, բայց եկաւ սովը, ուժեղ և սաստիկ թափով. ուրեմն ինչո՞ւ։

— Որովհետեւ տիրապետողները այդպէս կամեցան,

որովհետեւ այդպէս էր պահանջում նրանց շահը: Եւ նրանք գործադրեցին իրենց արամադրելի բոլոր միջոցները. հարկահաւաքները, հոգեւորականները, կալւածատէրերը և արանց երկրորդական բոլոր գործիքները միահամուռ ուժերով հրապարակ իջան ու տարան ամեն բան, և ուտելիքի պաշարը, և ապրուստի այլ միջոցները:

Ձեր աշխատած, արդիւնաբերած բարիքները, այսօր ծախում են այլոց, վաճառում են և ձեզ անասելի գնելով, մի արժէք որ դուք չունիք և չէք կարող ունենալ:

Եւ այս արհեստական սով է, նիւթւած տէրերի ձեռքով:

Մեհք անօթի, նրանք կուշտ. մեր տներում մի հատիկ ցորեն, վարսակ չկայ, նրանց ամբարները լիքն են բերնէ բերան և մարդկանց փոխարէն ոճիւններն են կերակրւում դրանցով:

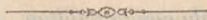
Ի՞նչ անել այժմ, ի՞նչ է մնում մեզ:

— Կազմակերպւել, մեր շահերի, — որը և է համաժարողկային — գիտակցութիւն ձեռք բերել, ձեռք տալ քաղաքացի մեր բազմակիցներին և կուելով այս կարգերի դէմ՝ վերջ դնել մասնաւոր սեփականութեան և նրանից ուղղակի և անուղղակի բոլոր բոլոր չարիքներին, դժուարութիւններին և անհաւասարութեանց:

— Բայց մինչեւ այդ, մինչեւ այդ օրւան ժամանումը, մենք սովամահ կը կոտորւինք. մենք քաղցած ենք, մեզ հաց... կերակո՛ւր... անունդ տւէք, գոռաց ունկնդիր բազմութիւնը...

Բարձրացող աղմուկի մէջ անլսելի դարձան օրիորդի վերջին խօսքերը, իսկ ցրւել սկսող գլուղացիները մէկը միւսին հարցնում էին.

— Հաց կայ, ցորեն չատ, սովը արհեստական է և սարքւած մեծերի ձեռքով, տէրերի կամքով... Ի՞նչ անել:

Ե.

Հիւսիսային երկիրներին յատուկ երկարատեւ, չնչաւ պառ ձմեռը գնալով սաստկանում էր և վերջանալու յոյս չկար ասեալ, մինչդեռ սովը իր սուր ճանկերը խրում էր գիւղացու մինչեւ սրտի խորքը և այնտեղից դուրս բերում ճանկերը՝ արիւնքներով, կենսատու հեղուկի կաթիլները եղունգների ծայրերից թափթփում երկրի ձիւն նաթոյր երեսի վրայ :

Մի քանի օր էր որ Իվանի ընտանիքի գրեթէ բոլոր անդամները ոչինչ չէին կերել, մեծ ու փոքր միասին մնացել էին աննուշութեամբ, անսւաղ, գետնախնձորի վերջին հատքն էլ սպառւած էր :

Իվան և իր ամուսին Մանեան նայելով իրենց անսւաղ փոքրիկների դալուկ երեսներին, լսելով նրանց «նայրիկ անօթի եմ», «մայրիկ քաղցից մեռնում եմ» հոգեխորով խօսքերը, նրանք կորցրել էին ուժեղ, անտանելի տանջանքների տակ և իրենց բանականութիւնը, չւարել և խենթացել էին չգիտէին ի՞նչ անելնին : Է՛լ միջոց չէր մնացել, դուռ չէր մնացել, որ չէին բաղխել, բայց զո՛ւր, անօգուտ...

— Մա՛մա, հա՛ց... մի կտոր գետնախնձոր...

Այս տխուր, կերկերածայն յանկերգը, որ ընդունակ էր ապառաժի կարծր կուրծքի մէջ թափանցելու, լսւում էր յաճախակի Իվանի աղքատիկ յարկի տակ :

— Իվա՛ն, մի անգամ ասաց նրան ամուսինը, էլ հնար չկայ, ե՛կ տէրտէրին գնա, գուցէ նա յանձն առնէ

քեզ հետ գալ և միջնորդել մեծ պարոնի մօտ, որ պարտք տայ, թէկուզ ի՞նչ գնով էլ որ լինի :

— Ի դուր կը լինի Մանեա, բոլորովին անօգուտ, մեր տէրտէրը էն բարեհոգի ծաղիկներից չէ, նա վարձկան է և այն էլ շատ կեղտոտ տեսակի : Ես երէկ էլ գնացի նրա մօտ, նկարագրեցի վիճակս, աղաչեցի և խընդրեցի իրեն, նա անտիրտ կերպով զայրացաւ վրաս և ասաց . — «Գնացէ՛ք ձեր տեղն է, դեռ այս քիչ է, մեր Աստուածը տակաւին խնայում է, դուք, սուրբ Ռուսաստանը սղծող, աստուածախաչ Հրէաների, հերձաւորը Լատիշների, կաթոլիկ Լեհերի, բողոքական Ֆինների, ոչ ուղղափառ Հայերի ևն . ի հետ միացած էք ընդդէմ նրան, նրա աստուածահաստատ սուրբ միապետի և ուղղափառ եկեղեցու, գնացէ՛ք թող նրանք կերակրեն ձեզ : Եւ նա լիարերան մի հայհոյանքով թուխցաւ բռնեց և տան դուռը ցոյց տւեց . . .

— Գնա՛ ուղղակի մեծ պարոնի մօտ, թերեւս նա գլխայ, ասաց կինը :

Մի քանի փոքրիկներ, որոնք անկանոն կերպով պառկած, իրար վրա էին թախել, հազիւ էին շարժոււմ, երբեմն երբեմն աչքերը թարթելով, կեանքի վերջին վայրկեանները ընդառաջող մահամերձների նման, արդէն ուժասպառ, հոգեւարքային հիւանդների սլէս, ինչոր եղերերդ էին մրմնջում : Այս մրմունջները գալիս, նրանց չորցած կոկորդների մէջ խեղդւում ջարդուկոտոր լինելով մարում էին, որով միայն նրանց բեկբեկումի չշուկն էր լսելի լինում : Զախատար թելերի անզօրութիւնից առաջացած ընթացքի խզումը էր հնչում, նրանք էլ անա-

կարող էին կրել իրենց մշտական բեռը, առնել թոքերից մինչ բերան երկարող ճամբան, և դեռ տեղը չհասած, կէս շաւիղի վրա, ճնշւում էին բեռան ծանրութեան տակ ու ընկնում...

— Մայրիկ հայց... հայց...

Իվանը դուրս եկաւ տնից և անգիտակցաբար քայլեց դէպի մեծ պարոնի բնակավայրը, որը գիւղական տնօրից բաւական հեռու ընկած, մի ընդարձակ և հիանալի շինութիւն էր։ Նրան մի կերպ, հազար ու մի դժուարութեամբ, հաղիւ յաջողեց ներկայանալ մեծ պարոնին։

— Տէ՛ր, ասաց Իվանը, գթա՛, խղճա՛ մեզ, չորս հինգ օր է ոչինչ չենք կերել, դաւաճներս մահւան դուռն են հասել... պարտք տո՛ւր, հոգու պարտք, քո ստրուկը, քո գերին կը դառնամ մինչև կեանքիս վերջը, հայց տուր մեզ, հայց տուր, մէկի փոխարէն տասը կը վերադարձնեմ առաջիկայ կալոցին։

— Ես ի՞նչ անեմ, հօ՛ւ ես պարտաւոր չեմ... միայն քեզ մի բարութիւն կարող եմ անել, եթէ ունիս կանոնաւոր գրաւական բե՛ր մի բան կը տամ, էլի՛ քրիստոնեայ եղբայրներ ենք։

— Չկայ, ոչինչ չմնաց, ամեն բան, ինչ որ ունէի վաճառքի հանեցին յեանեալ տուրքերի փոխարէն, մնացածն էլ մինչև այսօր ծախծխելով կերանք, այժմ ոչինչ, ոչինչ չունինք։

— Եթէ այդպէս է, տալ չեմ կարող, և ո՞ր մէկիդ տամ, գնացէ՛ք հող ու քար կերէ՛ք, ինձ ի՞նչ...։

Յուսակոտոր և գլխահակ վերադարձաւ Իվանը, և չգիտէր ինչպէ՞ս տուն գնար, ի՞նչ պատասխանէր հաց ա-

զաղակող իւր զաւակներին : Այս մտորումներով՝ ինքիրան մոռացած , նա իրեն գտաւ գիւղական հրապարակում : Ահապէս բազմութեամբ չրջապատւած , քաղցած ամբոխը վայրենի զաղակներով որոտում էր , եկեղեցու զանգակները անդադար և արագութեամբ հարում էին : Իվանը առանց ուշադրութիւն դարձնել կարենալու , շարունակեց ձամբան և տուն հասաւ :

Փոքրիկները դարձեալ իրար վրայ թափւած , անշարժ , մարած աչքերով նայում էին : Նրանց բերաններից դեղնաւուն մի հեղուկ կամաց կամաց ծորում էր , քաղցահոտը անախորժ էր դարձրել տան օդը : Մայրը գրկած էր նրանցից մէկին և առանց լաց լինելու արտասուում էր , ասես մարմարիա արձան լինէր և աչքերից կախ ընկած արցունքները՝ արմատի հատիկներ : Մանեան զաւակը գրկում , լացակում հայեացքով նայեց ամուսնուն , տեսաւ նրան ձեռնունայն , կործանւած յուսով և սպասուր մի ճիչ արձակելով՝ ասաց ,—

— Իվան , վանեան մեռա՛ւ... մեռա՛ւ հայ... քաղցած եմ... հայրիկ և հոգեհան վերջին խօսքերը չորացան նրա սպիտակ շրթունքների վրայ...

Իվանը մօտեցաւ , անտղեց դիակնացած որդուն , ապա ծունկի իջաւ , վերջրեց նրա պաղած թաթիկը , հպեց շրթունքներին , մի քանի բոպէ անձայն , անմիմունջ մնաց այդպէս , յետոյ ոտքի ելաւ սրբազան լուութեամբ և խորհրդաւորութեամբ... Մանկահասակ սովամահի յաւիտենական նինջը ու է կերպով խանգարել , կամ վրդուվել չէին ուղում որդեսէր ծնողները :

Հայրը սկսեց դատարկւած խրճիթի այս ու այն կողմը

պրպտել : Գտաւ կարկատած մի ջւալ և մի տապար , վերջինս տեղաւորեց տոպրակում , դրեց ունթի տակին և դուրս գնաց :

Բազմութիւնը դարձեալ մնում էր միեւնոյն տեղում : Մի հողակոյտի բարձրութեան վրա կանգնած երիտասարդ մէկը ոգեւորւած կերպով խօսում էր , նրա իւրաքանչիւր մի պարբերութեան , մէն մի կոչին պատասխանում էին համաձայնութեան աղաղակներով :

— «Ի՞նչ լսել ևս ու հանգիստ նստել , դո՛ւ աշխարհաշէն շինական , դո՛ւ մեծ համր , ասում էր երիտասարդը , միթէ՞ բաւական չեղաւ , միթէ յաւիտենական պիտի դարձնես քո ստրկութիւնը : Ոտքի՛ ելէք , շարժեցէ՛ք ձեր բազուկները աշխատաւոր գիւղացիներ : Զարթի՛ր դու խորունկ քնիցդ երկրի աղն ու ծով , դարձի՛ր , Ռուսաստանի քնած աստուած գործաւոր , տէր դարձի՛ր աշխատանքիդ , քո քրտինքով ուռուցած հողը խլի՛ր յափշտակողների ձեռքից , արեանդ սնունդով ուռճացած հացահատիկները վերադարձրու քեզ . . . »

Հեռետորը շարունակում էր իր ճառը տալով նրան պատմական , տնտեսագիտական և մանաւանդ գիտական բնաւորութիւն : Նա պատմում էր՝ թէ ի՛նչպէս եղել է մի ժամանակ , երբ հողը և արդիւնաբերութեան բոլոր միջոցները պատկանելիս են եղել հասարակութեան , երբ գոյութիւն չի ունեցել մասնաւոր սեպհականութեան դրութիւնը , բայց յետոյ աւելի ուժեղները , բռնաւորները յափշտակել ու խլել են բոլորը և դարձրել գոյք իրենց անհատի , որ այդ յափշտակիչ փոքրամասնութիւնը մինչև անգամ սեփականացրել է և մարդ արարածներին իբրև արդիւնաբերող գործիքներ :

Կենդանի փաստերով և կարկառուն օրինակներով նա հաստատում էր՝ թէ ինչպէս պլեւս դոյութիւնն չի կարող ունենալ և չպիտի ունենայ հողի էլ մասնաւոր սեպհականութիւնը, որ այդ ձեւը ամենալաւ միջոցն է շահագործողների ձեռքին շարունակելու գրկումի, յափըտակութեան և հարստահարութեան գործը, որ չնորհիւ այս հանգամանքի, իրենց ձեռքը կեդրոնացած խոշոր դրամագլխի, կառավարական օրէնքի դրած ամենատեսակ հարկերի և սեղմումների, նրանք արագութեամբ ոչնչացնում են և մանր սեփականատիրութիւնը և հողը կեդրոնացնում, որով և հիմք դնում, սաղմնաւորում ապագայ հասարակութեան ընկերական կարգերին:

Նա ասաց՝ թէ ինչպէս պիտի կազմակերպւել ինքնապաշտպանութեան կռւի համար տրամադրելի բոլոր ազնիւ միջոցներով, յետ ստանալ արդիւնաբերութեան բոլոր միջոցները՝ հողը, գործարանները, դրամագլուխները ևն. ևն., և այդ բոլորը վերադարձնել տէրերին, հասարակութեան, իրականացնելու համար աշխատանքի, հաւասար աշխատանքի թագաւորութիւնը, որը դրախտ կը դարձնէ երկիրը և կերջանկացնէ ողջ մարդկութիւնը...

— Շինական եղբայրներ, դիտակից և ազնիւ աշխատաւորներ, Ռուսաստանի ծանր բեռը ձեր ուսերին էք կրում, նրա լինել չլինելը ձեզնից է կախած, նրա բազմը դը դուք պիտի վճռէք, ցնցւեցէ՛ք մի անգամ, ուժգին ահաւոր մի ցունցով, շարժեցէ՛ք ձեզ կաշկանդող շղթաները և նրանց ձայնից անգամ կը սարսի բռնակալութիւնը, շահագործողների վռնակը, որ ամեն տարի սովը չկանգնի ձեր դրան առաջ, և նրա սեւ ուրւականը չթափառէ մեր երկրի վրա:

Ի վանն էլ մինչև վերջ համբերութեամբ լսեց, և երբ ճառախօսը լռեց, նա բարձրացաւ հողակոյտի վրա և գոռաց կատաղի կերպով .

— Զաւակներս քաղցից ընկան անաւաղ, թալրատացին, ա՛յնքան աղաղակեցին, բայց ոչի՛նչ, ի՛ դո՛ւր... մէկը քիչ առաջ մեռաւ, միւսները ճամբա են ընկնում նրան հասնելու... Դարձեալ գնացի մեծ պարոնին, մերժեց ինձ, արտաքսեց տնից, այժմ էլի պիտի գնամ, եկէք միասին գնանք. այն ժամանակ դրաւական չունէի տալիք մեծ պարոնին, իսկ այժմ գտայ և տանում եմ...

Վերջին խօսքերը ասելիսնա հանեց տապարը, բարձրացրեց և շարունակեց .—

— Ահա՛, թանկագին գրաւականը՝ խօսուն և ուժեղ մի մուրճակ, որ պիտի թողնեմ մեծ պարոնին, նրա ինձ տալիք ցորենի փոխարէն... դէ՛, այժմ ժամանակն է, ո՞վ չի ուզում իրեն և հարազատներին սովամահ անել, թո՛ղ հետեւի ինձ...

Մի քանի բոպէից յետոյ ամբօխը զինւած բահերով ու բրիչներով, տապարներով ու մահակներով հետեւում էր Ի վանին, բարձրաձայն երգելով—

Երթա՛նք, ախպէրնե՛ր՝ բանուոր շինականք,
Երթա՛նք քանդելու դաժան ապարտանք,
Ուր ստրկութեան շղթան են կուռմ
Եւ մեր գերութեան պատանն են հիւսում:
Երթա՛նք, գիւղացիք, կործանե՛նք կուռքեր
Կանգնած մեր ձեռքով՝ դժխեմ հրէշներ,
Երթանք տէր դառնանք մեր աշխատանքին,
Որ ամբարւած է մառան պարոնին:

Անգերջ գրկանքին սովն էլ միացաւ ,

Զինն , սաստիկ ձմեռն օգնութեան հասաւ .

Եւէ՛ք կուեկու դէմ դաժան սովի—

Վայրագ հեղինակ մեր ոսոխների...

Երգի կորովի հնչիւնները տարածւում էին օդի շերտերում և հոգատար , սիրայօժար աշխատանքով իրար էին տալիս , իրար հաղորդում ձայնի աներեւոյթ մասնիկները , մինչև որ տարան հասցրին մեծ պարոնի տականջին և այնտեղ ձայնեցին աւելի ուժեղ կերպով :

Երգի որոտնդոստ հնչիւնները գերթ կատաղի առիծների հռնդիւններ , լցնում էին օդը և կլանում ուրիշ ամեն ձայն : Քաղցած մարդն էր զայրացել , և գնում էր յագեցնալու , գնում էր կշտացնելու իր ստամոքսը :

Սովատանջ մարդկանց գրոհը , փոթորկատար և ամպրոպածին հոգմի նման , շարժում , առաջ էր քշում շարքերը :

Մարդ անօթիների բազմութիւնը ծփում էր , լափին էր տալիս ինչպէս փոթորկայոյզ և խռովւած ծովի դէզադէզ կոհակները , և մշտական յորձանք տալով նա գնում էր կերակուր ճարելու , սնունդ որոնելու :

Յառա՛ջ . օ՛հ , յառա՛ջ , դեղձուկ ախպէրներ ,

Մեր ոսկի ցորնի փոխան աղաներ

Վառօդ և գնդակ են առաջարկում

Եւ մեր սուրբ վաստակն են շահագործում :

Կալածատիրոջ ընդարձակ ագարակը դրսից ուներսից չըջապատուեց գիւղացիներով : Պարոնը իւրայիններով արդէն կծկել էր , ժողովրդական ցամաքն սարսափից աղատւելու համար :

Շինարար գործիքներ, որոնք երբեմն կերտել էին այդ գեղեցիկ դղեակը, այժմ սկսեցին անխնայ քանդումի գործը: Բահ ու փէտատ, բրիչ, քլունկ, տապարն ու մահակը հարւածում, ծակում, փշրում և փորում էին: Մարմարեայ քարերը, թանկագին հայելիները փշուր փըշուր եղան, նկարուն և գունազարդ աղիւսները, արձանները կոտրւեցան, շինութիւնը դարձաւ մի վայրենի աւերակ, մոլորներով և կռէթներով ծածկւած, փռու ամպերով շղարշւած:

Եւ մարդիկ վայր ու վեր էին անում ինչպէս մըրջիւններ, բաւականութեան և վրէժխնդրութեան ազդակներ արձակելով: Միւս կողմում բազմութեան ամենամեծ տոկոսը դատարկում էր շտեմարանների ցորենները և գիւղ փոխադրում:

— Այս տակաւին բաւական չէ՝ պէտք է կրակ տալ, այրել ու մոխիր դարձնել աւազակ գողերի այս որջի վերջին մնացորդներն անգամ: Զաւակիս հոգեառ հրեշտակի սեւ ուրւականը թո՛ղ էլ տեղ չգտնի, չցցւի աչքիս առաջ, չյիշեցնէ ինձ այն ահաւոր բոպէները, ասում էր Իվանը, որի ձայնը յուզմունքից գողդո՞ղում էր, իսկ աչքերը ուժգին զայրացումից կարմրատակել էին,

— Կրակ... հրդեհ... գողում էր նա:

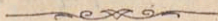
— Կրակի բոցերը միայն կարող են մաքրել այն ազտեղութիւնը, որ դարերի ընթացքում այստեղ է ամբարւել. ամենակուլ հրդեհի կերակուր պիտի դարձնել այս անիծեալ շինութեան աննշան բեկորն անգամ, ուր գանակոծ եղաւ միսուճար որդիս, և վայրագի մտրակի հարւածի տակ իր շունչը աւանդեց, աւելացրեց մի հասակաւոր գեղջուկ, և լուծեց իւղի մէջ տղկած լաթի մի

կտոր և չպրտեց դէպի խոտի ու վառեւափայտի դէ-
զերը...

Ծխումը սկսեց, մուխի ամպերը դանդաղօրէն բուր-
ձրացան օդի մէջ, և բամբակի սեւաներկ քուլաների
նման իրար վրա շարեւելով, իրարու յենելով կ'ընում էին
եթերաշէն սանդուխների աստիճաններով, որպէս զի տա-
նել հասցնել կարողանային վրէժի և ցտաման աստծու
գահոյքին, նրան մատուցանէին, հրդեհ բուրվառի մէջ
այրւող, իր ցանած սերմերի փոխարէն գոհունակութեան
խունկը, նրա բուրմունքը: Բոցերը, հրեղէն սիւները ինչ-
պէս գալարեող օձ, ոլորելով սաստկութեամբ դուրս էին
ժայթքում հրէշի երախից, մերթ ընդ մերթ նրանք այն-
պէս էին թշնացնում, որ շրջակայքը զարգանդ էր բռն-
նում:

Հրդեհածիգները շուրջանակի բոլորած, նայում էին
շար, ափսոսացող և զայրագին կերպով, ասես նրանք
մտածում էին թէ ինչո՞ւ այս ամենը այսպէս, ի՞նչու ոչըն-
չացնում են իրենց աշխատանքը, իրենց արդիւնաբերածը,
իրենց ձեռակերտը, ինչո՞ւ են այս բոլորը կրակի ստա-
մոքքը լցնում:

Բոցերի կարմիր հեղեղը լափում էր ամեն բան.
ծուխը, թանձր մթաղին մուխը, պալան պալան բարձրա-
նում էր, և ակնմատես ժողովուրդը քրքջում էր...:

2.

Այն օրերին չէնը արտասովոր շարժունութեան մէջ էր . կիանքը նոր արտայայտութիւններով հրապարակը գրաւել էր : Գիւղում երեւում էին բազմաթիւ այլ մարդիկ , զինւորականներ իրենց զէնքերով և ձիերով : Սրանց պետը մի ուժեղ խմբակով կեդրոնացել էր գիւղապետի տանը և՝ այնտեղ զինւորական ատեանի փոխել : Զինւորները իրենց ձիերով բաժանւած էին գիւղական անտառի վրա . իւրաքանչիւր տուն , մէջ մի շինական ընտանիք պարտաւոր էր կերակրել ու պահպանել իրեն բաժին տրւած զօրքերին և ձիերին : Շինական համայնքի վրա դրւած էր մի քանի հազար բուբուռ տուգանք , որի գանձման համար ու է միջոց չէին ինսուլում . . . :

Սուգն ու շիւտնը բռնել էր գիւղը , նա եկեղեցիւն էր եկեղեցիւցիայի . . . համապատժի . . . Զօրախումբը եկել էր գործադրելու այդ , պատուհասելու ըմբոստ ժողովուրդը , որը յանդգնել էր կալւածատիրոջ դէմ ելնելու . . . :

Եկեղեցիւցիա . . . համապատժի . . .

Ինչ սարսափելի հնչիւններով լուռւմ են այս անունները Ռուսաստանի գիւղերում : Սա մի միջոց էր , մի գործիք էր ըստ ամենայնի սպաննելու , խեղդելու գիւղացու , մտածող մարդու իւրաքանչիւր ազնիւ ձգտումը , բարձր տենչերը :

Համապատժի . . .

Դա բռնապետների և շահագործողների յղացած ու սարքած մի մեքենան է, որով նրանք իրենց տիրապետութիւնը յաւերժացնելու, հարստահարելու համար իւր ուժով են նրան օրէ օր, զարգացնում են...

Գիւղը վերածւած էր ընդհանրական մի բանափ, մի դժխեմ տանջարանի, ո՛ւր ամէն ինչ վաճառքի էր հանւած, ուր մտրակների հարւածների տակ մեղկամարմին մարդիկն էին մեռնում, ո՛ւր վայրենի գողանալական կիրքերը բաւականացնելու զանազան ձեւերը գործադրում էին հրապարակով. կանայք, ամեն հասակի կանայք, բռնաբարւում էին գռնիկների ձեռքով...

Գիւղը արիւն արցունք էր թափում, նա տքում էր, նա՛ ցաւից ու վշտից գալարւում էր:

Կալւածատէրն ու իր արբանեակները, գիւղապետն ու տէրտէրը, ղինւորն ու ոստիկանը, կողակն ու սև հարիւրեակայինը գիշեր ու ցերեկ լիք սեղանների շուրջը, օղիի բաժակները ձեռներին, խնճոյքներ էին սարքում, խրախճանքներ անում, գոհաբանական աղօթք մատուցանում ամենակալ աստծուն, նրա կենացը բաժակներ կոնծում, նրան խունկ ծխում...

Նրանք սարքում էին և զոհի, կենդանի, մարդկային գոհաբերութեան սեղաններ, ընտրում էին գեղեցիկներին և երիտասարդներին իգական սեռից, նրանց մերկ շարքերով չլճապատում իրենց կերուխումի սեղանները, և հրամայում ղինւորներին որ զւարճանան նրանցով... Իրենց աչքերի անաջ, Աստուծոյ անուրի պատանդանի դանի տակ...

Մերկացնում էին ձեռք ընկած սղամարդներին, սառ-

ջուր ածում վրաները, կանգնեցնում կամ պառկեցնում սառոյցի վրա և ձեծում անխնայ, թակում փայտերով, ճիպոտներով և կողակի մարակներով...

Շատ քիչերը մնացին գիւղում, փախա՜ն: Ո՛վ կարողացաւ՝ հեռացաւ, իսկ մնացողների մեծագոյն մասը ընկաւ կառավարութեան ճանկը: Դրանց մէջն էր և Գուրգէնը, որը երկար թափառումներից յետոյ դարձեալ եկել էր Բէլկան օգնելու:

Բէլկան կրակ էլ կտրել, նա ո՛չ հանգիստ ունէր, ո՛չ դադար, նա իր ջանքերն ու աշխատանքները բիւրասպատկել էր, իսկ հոգեկան տանջանքները սաստկանալով աւելի ևս հրահրում էին նրա եռանդն ու բորբոքը...

Զմեռն էր, Ռուսաստանի ձմեռ, սովատանջ գիւղ, սովի հետ էկզէկուցիա՜...

Օրը երեկոյանում էր:

Կողակներից մէկը բռնած մի գլուղացու, դուրս քարշեց դրան շէմքից, ձգեց ոտների տակ և սկսեց հաստակրունկ կօշիկներով աքացիների հարւածներ թափել գլխին, երբ ոտները յոգնեցին նա գործ գրեց ձեռները և մտրակ-նակալկան... կաշւէհիւս դալար մրտրակը դվդվում էր օդի մէջ, ոլորւելով ճեղքում և շփացնելով իջնում էր գեանատարած շինականի մարմնի վրա...

— Դէ՛հ, չո՛ւտ արա, չո՛ւն, յիմա՛ր քեզի, գնա՛ և շուտով ձիւս համար գարի ճարիր, թէ ոչ քո՛ սատա-նայի Դաժին հոգուդ կտորները եղունգներիդ ծայրերից դուրս կը քաշեմ, գոռում էր կողակը:

Մի այլ տեղ մի քանի զինուորներ մի խրճիթից դուրս

բերին տան վերջին անասունը՝ մի մատաղսհաս երինջ,
եղջիւրներից բռնած, սկսեցին ձեծելով տանել դէպի պա-
հակատեղին: Երինջի յետեւից վազ էին տալիս անբո-
մանկահասակ փոքրիկները, ազիողորմ ձայնով լալիս էին,
աղաչում էին խնայել իրենց, չտանել իրենց վերջին յոյսը,
պապենը, բայց ի գուր, նրանք անողորմ էին...

Սաղաղ, մարմանդ էր գիւղը, գերեզմանական ան-
դորրութիւնը, դահիճների սիրած թաղաւորութիւնը յաղ-
թանակել, տիրապետել էր:

Հանգիստ չէր միայն Բէլկան. նրա վէս, րմբոստ
ոգին խռոված էր, ինքնապաշտպանութեան սրբազան
զգացումը, բնազդը դադար չէր տալիս նրան:

— Ի՞նչ անել, մտածում էր նա, ի՞նչ անել... Մի
աշխարհացունց շարժում, մի յեղաշրջող ցնցում պէտք
է. ա՛յդ պէտք է քնած Ռուսաստանը արթնացնելու հա-
մար, ա՛յդ պէտք է յոխորտացող շահագործողներին,
արիւնարբուներին զսպելու, նրանց չափ ու սահման դնե-
լու համար...

Նա ծրագրեց մի յանդուգն ձեռնարկ, վճռեց և
գործի սկսեց:

Երեկոյ էր:

Շինական եկեղեցու զանգակները մեղմ ձայնով դո-
ղանջում էին, հրաւէր էին երգում, բարեպաշտներին ե-
րեկոյեան աղօթքի կանչում:

Զինւորական գլխաւորի տանը երաժշտախումբը նւա-
գում էր ցարօրհներգը, յաղթական մարշը. զինւորները
ուրբանների աղաղակներով օղն էին թնդացնում, միտ-
դոցներում թափառում էին հառ-հառ արքածներ, մերթ
ընկնելով, մերթ մոլորալով:

Ջանգահարումը յանկարծ տրագաղաւ, և սրա հետ միտամանակ, թագնւած, հրապարակում չերեւցող գիւղականների երկսեռ խմբերը գէպի եկեղեցի դիմեցին: Հրաւէր կոչակը արտասովոր էր՝ աղէտի, վտանգի նշան...

Եկեղեցու դաւթում մեծ քաղմութիւն էր հաւաքւած, տիրում էր զայրացկոտ և գրգռւած տրամադրութիւն, անհամբեր և սպասողական վիճակ:

Ժամերգութիւնը սկսւած էր, ուրախ էր տէրտէրը, ստամոքսը լիք, գլուխը տաք, գրպանը հարուստ, աչքերը կարմրած, նա կանգնած սեղանի առաջ ատեալ նում, բազկատարած, աչքերը առաստաղին յառած, լիաբերան և ջերմոտանդ աղօթում էր երկնաւոր հօրը, գոհանում նրանից և խնդրում որ նա... «յիշէ՛, պաշտպանէ, զօրացնէ, երկար կեանք և երջանկութիւն տայ կայսեր, իշխաններին, զօրազլուխներին, ազնւականներին... խաղաղութիւն աշխարհին...»:

Տիրացուները բարձր ձայնով շարունակ կրկնում էին «ամէն»:

Այս ժամանակ եկաւ Բէլկան շրջապատուած մի խումբ կանանցով, հագին պարզուկ, անպաճոց՝ մի շրջադգեստ կարմիր գոյնով, արձակ մազերը մի գունաւոր թաշկի-նակով կապած:

Տեղի ունեցաւ յոտնկայս մի խորհրդակցութիւն, և նախապէս կազմակերպւած ուղղութեամբ նրանք շարժւեցին:

Բէլկան խնամքով հանեց իր ծոցումը ծրարած կարմրաշոյն մի չիթի կտոր, կապեց ձողի ծայրին, ընկաւ ա-

ռաջ և դրօշակը բարձրացրեց : Ժողովուրդը հետեւեց նրան ցնծալի աղաղակներով . իւրաքանչիւր մարդ հանեց իր քղանցքների տակ թաղցրած տապարը , Ռուսաստանի գիւղացու սովորական գէշքը և առաջ շարժեց :

Կարմիր դրօշակը ծփում էր և նրա վարդազոյն թեւերի վրա կարած սպիտակ տառերը՝ զերթ անմնզուհեակ աղաւնիներ և կարասներ , իրենց շարւածքով ձեւացնում էին հետեւեալ պարբերութիւնները .—

— Անկցի՛ր բռնապետութիւն

— Կեցցէ՛ ժողովրդապետութիւն

— Անկցի՛րն դասակարգային խտրութիւնները

— Կեցցէ՛ հաւասարութիւնը

— Կեցցէ՛ Սօցիալ Դէմօկրատիան

Եւ ճնշւած , հարստահարւած մարդկութեան հաւատքի հանգանակ մարսէլիօզի գոռ հնչիւնները իրենց խրախուսիչ ելեւէջներով լցրին օդը . . .

Ոտքի ելաւ թմրած գիւղը , ջարդւած , քաղցած պատիւը խլւած գիւղացին ,

Ժողովուրդը գրոհ տւեց :

Զարթնեց պարզ սրտերի լայն խորշերում քնած առիւծը , և նա՛ դարձեալ , որպէս անընկճելի մի տխտան , որպէս անմատչելի մի ժայռ , ցցւեց իր թշնամիների դէմ :

Տէրտէրը ժամից դուրս էր եկել և գնացել բազմել խնճովքի սեղանի գլուխը :

Ամենքը խմում էին :

Շատերը արբած էին :

Ամենքը զւարճանում , պարում ու երգում էին . . .

Զինւորների մի խումբ՝ գէշ ի ձեռին , ճամբորդելու

պատրաստ, չըջապատել էր կալանաւորներին մի խումբ: Սպան մօտեցաւ, հրամայեց զինւորներին որ հրացանները փամփուշաներով լցրած, ուղղեն ձերբակալեալների վրա. և այս ժամանակ զինւորներից մի քանիսը մօտեցան կալանաւորներին և սկսեցին խուզարկել: Գործողութիւնը երկար տեւեց, ցուրտը սաստիկ նեղում էր անպատասպար ձերբակալեալներին, որոնց մերկացրել էլ էին: Սուզարկումը վերջանալուց յետոյ նրանց երկերկու իրար շղթայեցին բազուկներից, ապա՝ սպան դարձեալ մօտեցաւ և ասաց խտորէն:—

— Խիստ մեծ զգուշութիւն ձեռք առէք, ո՛չ մի կասկածելի շարժում չներէք նրանց, չթողնէք ճամբին ու և է մէկի հետ խօսեն կամ նայեն, այս Հանսացողներին անմիջապէս հրացանադարկ կանէք... սպան ոտքի վրա օրօրւում էր, օրօրւում էին և զինւորները...

Մութ էր, խաւարը կոխեց...

Ժողովրդական գրոհի ամենայաղթ շարքերը ոգեւորւած՝ որոտալից փոթորկեցին...

Շատ չտեւեց այս փոթորիկը, նա եղան սաստիկ, ահեղ թափով, բայց և շուտով խաղաղեց...:

Աման բան վերջացաւ...

Գիւղն այլևս ազատ էր, յաղթական գիւղացիք շրջապատած իրենց ազատած հարազատներին կորովալի շեշտերով երգում էին...

Ազատւած էր Գուրգէնը:

Հրճանքի մէջ էր Բէլկան...

Շէնը ազատւած էր պատուհասողներից...

Է.

Ռուսաստանը ապրում էր իր պատմական, արեւելացունց մեծ յեղափոխութիւնը :

Սրբեւելքի և արեւմուտքի սահմանների վրա կեցած մայր երկիրը երկունքի մէջ էր, նրա ցաւերը, նրա բարձրակոչ աղաղակները տարածւում էին ամենուրեք... Ողջ աշխարհը անհամբերութեամբ սպասում էր երկունքի վախճանին... Տորածինը ամենքին էլ հետաքրքրում էր :

Նոր գաղափարների, փրկարար սկզբունքների աւանդապահ, առաջամարտիկ բանակը, աշխատաւորների, բանւորների դասակարգը, մէկ մարդու նման ոտքի ելլաւ, երբ տրեւց ազդանշանը, երբ առաջին անգամ կրակոտ հարաւը, ապստամբութեան, ընդհանուր գործադուլի ելաւ, երբ Բ... քաղաքում Հնչակեան դրօշը ծածանեց 1904 զեկտ. 14ին... հարաւի տաք հողմը անցաւ, սուրաց հիւսիսի սառուցեալ դաշտերի վրայով, ցնցեց և ըմբոստութեան կոչը շնչաց...

Մէկ տարի չանցած սկսեց ընդհանուր գործադուլը, դուրս եկան Ռուսաստանի լաւագոյն զաւակները պատնէշների վրայ, հնչեցնում էին փողը, շնիփորը և նրա ձայնով սարսափեցնում տիրապետողներին :

Կռիւր բորբոքեց, դասակարգերը իրար դէմ ելան : Անհաւասար պատերազմ էր :

Մի կողմում կանգնած էր յանուն գաղափարի, յանուն տանջւած մարդկութեան երջանկութեան, կեանքը

նւիրաբերող դասակարգը . միւսում՝ շահագործողներին , ալլակերներին բանակը , իր զինւորական և ռազմական ահեղ պատրաստութիւններով :

Մէկ ծայրից միւսը վրդովեց Ռուսաստանը , ամէն տեղ միեւնոյն տեսարանն էր պարզւում . արիւն , կոտորած , կոզոպուտ ու թալան , գնդակազարկ ու կախաղան . . . :

Կատղել էր հիւսիսի արջը՝ մարդկութեան ամենամեծ դաժններից մէկը իւր վոհմակներով օրհասական մարտ էր մղում : Նա գործի էր կանչել տրամադրելի բոլոր յայտնի և անյայտ ոյժերը : Սև հարիւրեակների՝ Վոսկաի երկրպագու վարձկան հորդաններին ձգել էին ժողովրդի վրա :

Քաղաքացիական պատերազմը իր ամբողջ թափով , իր բոլոր գոյներով և ահեղ երեւոյթներով տիրապետում էր Ռուսաստանը . . .

Բռնապետութիւնը տատանւեց իր հիմքերի վրա , դողաց , վախեցաւ , տեղի տւեց և խոնարհւեց ժողովրդի պահանջների առաջ . . .

Ժողովուրդը յաղթանակեց , նա իր ընտրեալ ներկայացուցիչներին ուղարկեց իր բաղդը անօրինելու , իր սև օրւայ համար հոգալու :

Մինչ ժողովուրդը և նրա բարեկամները տարւած էին շինարար , հասարակական բարենորոգչական գործով և ծրագրում , նախագծում էին երկիրը երջանկացնելու միջոցներ , բռնապետականները , շահագործողները և հոգեւորականները վերսկսեցին գաղտնիքէն դաւել , որոգայթներ լարել . . .

Չանցկացաւ երկար ժամանակ...

Եւ մի պահ խաբէութեամբ տեղի տւող բռնապետութիւնը լարեց իր բոլոր ոյժերը և երբ հաւաստիացաւ թէ պիտի յաղթանակէ, վայրենի հեգնութեամբ բռնեց ժողովրդական ներկայացուցիչների ձեռներիցը և տասց. —

— Գնացէ՛ք... ձեր տեղը այստեղ չէ, դուք իմ ժողովրդի ներկայացուցիչները չէք, դուք այլադաւան էք, այլազգի էք, Ռուսի մաքուր արիւն չի հոսում ձեր երակներում...

Սւիճնների փայլը շողաց ժողովրդական խորհրդարանի պատուհանների վրայ, հրացանների և թնդանօթների որոտները գոռացին.

— «Դո՛ւք կորէք այստեղից, ինքնակալ կայսրը այսպէս է հրամայում»:

Ջայրացած ընտրեալները կորազլուխ թողին խորհրդարանը և հեռանալուց առաջ կանչեցին հպարտութեամբ.

— «Մեռաւ Դուման, կեցցէ՛ Դուման»

Ընտրեալները վերադարձան իրենց ուղարկողների մօտ և պատմեցին իրենց լսած, տեսածը:

Աստծու երկրաւոր փոխանորդի և նրա օժեալի խաբէութեան ամբողջ ահուելիութիւնը պատկերացաւ ժողովրդի աչքին:

Աստծու շուքը, ժողովրդի բարեգութ հայրը կարգադրեց որ ինչան ուրախութեան ամէն տեղ տօն, խրախճանք, հանդէսներ սարքեն...

Սկսեց...

Ամենուրեք հրէական ջարդ:

Կովկասում հարեւան ժողովուրդների ազգամիջեան իրարակոտոր կռիւը արեան ճապաղիք ստեղծեցին...

Ժողովրդական բոլոր գործիչներին բանտ ու աքսոր, գնդակ ու չւան բաժին հանեցին...

Հալածանք և մահ էին տալիս լեհերին, ֆիններին, լատիշներին և առհասարակ բոլոր «օտարներին» :

Անխնայ սպանում էին ուսանողներին և բանւորներին :

Ամենատեսակ հրանօթների համազարկների ճարճատիւններն ու որոտները միլիօնաւոր թշւառների ողբի և բողոքի ձայները խեղդեցին :

Կախաղանների չւանների և ճախարակների ճրճումները ժողովրդակործան մահերգներ յօրինեցին :

Աշխտօրհի տէրերը՝ թագակիրներն ու իշխանաւորները զւարճանում էին :

Ա... քաղաքն էլ պատրաստուով էր հանդիսակատարութեան, և նրան աշխատում էին արտասովոր շքեղութիւն տալ. այստեղ է՛լ աւելի ցայտուն կերպով պիտի հրապարակէին իրենց յաղթանակը, որովհետեւ «Ջնուդներ, Արմեաշկա»ներ (առաջինը՝ հրէաներին, երկրորդը՝ հայերին տրւած անարգական կոչումներ) և ուրիշ այլացեղ տարրեր, օտարներ, ուսանողներ և բանւորներ շատ կային : Հայերն ու հրէաները՝ բացի հայ ու հրէա լիւնելու յանցանքից, հարուստ աներ, խանութներ ունէին. իսկ ուսանողները և բանւորները՝ պիտի վարձատրւէին ներկայացուցչական ժողովը Սօց-Դէմօկրատ պատգամաւոր ուղարկելուն համար : Եւ ահա հարստութեան հրդեհումը և կողոպուտը, հրդեհ, որի բոցերը ընդունակ էին լուսա-

զարդելով ամբողջ շրջակայքը, իսկ միւսների առատ արիւնը կարող էր յողեցնել բազմաթիւ մոլեգնոտների և հարբեցնել սեւհարիւրեակային հորդանների...

Քաղաքացիները ձգտեալ դուրսեան մէջ էին:

Ա...ի խեղճերի թաղամասում գտնուում էր քաղաքացիների ընտրեալ ներկայացուցիչ Լ.ի տունը, ուր հաւաքւել էին երիտասարդ մտաւորականները և յեղափոկան, քաղաքական կուսակցութիւնների անդամներից և ղեկավարիչներից շատերը և մտածում էին զալիք սարսափներին դիմադրելու, ինքնապաշտպանութեան, աղէտի թափը, ուժգնութիւնը մեղմելու մասին:

Ժողովը բազմանդամ էր. մասնակցում էին աւելի քան հարիւր հոգի երկաւու երիտասարդներ: Այստեղ էր Բէլկան, այստեղ էր և Գուրգէնը՝ Հնչակեան մի քանի տասնեակ ընկերներով:

Ջարդը սկսւեց...

Պատգամաւոր Լ.ի տունը պաշարեցին...

Կործանարար, վայրենի յարձակումը յանկարծակիի բերեց ներսիներին, և նրանք հազիւ միջոց գտան իրենց ունեցած անբաւական զէնքերով դիրք մտնել ու դիմադրել...

Բնակարանի պատերը մաղ դարձան թափուող գրնդակների տակ, բայց թշնամին չէր համարձակում մերձենալ նրան:

Վայրենի խուժանը՝ մոլեռանդ և գազան կիրքերը բորբոքած, գոռում էր.

— Մահ բոլոր օտարներին, մահ սօցիալիստներին...

Պաշարւածները ոգեւորւած ձայնով երգում էին

ստրասիր վտանգն , ու թշնամին ու ստոյգ մահը արհա-
մարհելով :—

...«Ահա դադարարի համար ընկնելով

Ձեն կորչիլ անհետ պատուի գոհերը ,

Նոցա անունը յաղթական երգերով

Պիտ' յիշեն յետնորդ մեր սերունդները...

Ողջ քաղաքը մտռուած էր սոսկումի , հրդեհը լա-
փում , մոխիր էր դարձնում հրաշակերտ շինւածքները ,
մոյգ կարմիր բոցերը շիկացած՝ բոս օձերի նման , թանձր
ու ժահահոտ ծխամպերի միջում պարուլում էին...

Փողոցների սալալատակները կարմիր ներկեցին , սո-
ւակները արիւն կրեցին...

Գեղեցկաշէն առարկաների ջարդուփշուր կտորտանա-
ներից բլուրներ կազմեցին հրապարակների վրայ :

Հարիւրաւոր մարդկանց անշնչացրած և յօշոտւած
ղիակները ծածկել էին պողոտաների մակերեսով :

Ամբոխը վխտում էր ամենուրեք , նա չորս կողմե-
քում մահ և աւերած էր տիւում միայն :

Անպաշտպանները , ինքնապաշտպանութեան միջոց-
ներից զրկւածները , անխուսափելի պատուհասից ազատ-
ւելու համար , խեղճորոյս և յանդուգն , փողոցներն են
վազ տալիս : Ահա՛ նրանցից երկու հոգի , երկուսն էլ
կանայք , հրէուհիներ .

Սուժանը իր հազարաւոր աչքերով տեսաւ նրանց
և գիշակերների պէս վրա տւեց ու բռնեց... մի խումբը
գետին գլորեց ծոցաւոր կնոջը , պատառեցին զգեստները .
մէկը սրով ճեղքեց նրա փորը , արդանդից դուրս բերեց
անկազմակերպ զանգւածը ապագայ մարդու , ներկւած

մօր վէրքից հոսող կարմիր հեղուկի վարդագոյն բծերով . . .
մի ուրիշը դարձեալ մարդ, քանդեց բարձի կարերը,
դուրս հանեց փետուրներ և նրանցով լցրեց արգանդը . . .
Երկրորդ խումբը զբաղւած էր երիտասարդ հրէուհիով,
նրան մերկացնելուց յետոյ տարածեցին գետնի վրա, թե-
ւերը տարածեցին և խաչ ձեւացրին նրա մարմնովը, ա-
պա՛ հերթով սկսեցին լկել . . .

Խուժանը քրքջում էր . . . Ինչպէ՞ս է, ասում էին
նրանցից շատերը, խաչելը լա՞ւ է . . . եթէ լաւ է մենք էլ
ձեզ բաժին կտանք, դուք մեր Աստուածը խաչելով
սպաննեցիք, մենք էլ դրա փոխարէն ձեզ խաչելով կը
լկենք . . .

Լ . . . ի տուն պաշարողները կատաղած ներսինների
դիմադրութիւնից և յուսահատած նրանց ողջ ողջ բռնե-
լու ցանկութեան մէջ, կրակ տւեցին տանը . . .

Հրդեհը բռնեց բնակարանը, պատուհաններից ժայթ-
քող հրդէն բոցերի և սեւին ծուխի ամպերի միջից դուրս
էին ցատկում սլաշարւածները, որոնք տակաւին վայր
չընկած, գնդակախարով սպանում, անհնչանում էին
օդի մէջ և ապա դիակնացած գետին ընկնում աճազին
բարձրութիւնից :

Տունը այրւում էր, խարոյկը բորբոքւում էր, հուրն
ու բոցը լափում էին անարգել, մարդկային մարմնի խո-
րովածի, խանձումի ժահահոտը լեցրել էր միջնորոտը :

Յանկարծ, բնակարանի կիսայրած մի դուռը ներսից
ընդունած ուժեղ հարւածներից խորտակւեց և այնտեղից
դուրս սլացաւ մէկը . . . Խուժանը նկատեց այս և գրոհ
տւեց . . .

— Բանէ՛ք... ջնուդ է. բռնեցէ՛ք սօցիալիստ է՛ գող-
գողում էին :

Մի քանի բոպէ յետոյ բազմութիւնը շրջապատեց
Նրան, բայց ո՛չ ոք չէր համարձակուում առաջինը մօտե-
նալ Նրան... հեռուից Նրա վրա թափեցին քարեր և գա-
նազան առարկաների կտորտանքներ, փայտի մի մեծ կը-
տոր զարկեց Նրա գլխին և գլխարկը թռցրեց...

— Աղջիկ է, աղջիկ է նա, հռհռայ ամբոխը, նկա-
տելով ընկած գլխարկի տակից ուսերի վրա թափւած
կանաչի վարսերի հարուստ հիւսքերը... և այս բանով
աւելի զայրացած ու սրտապնդւած Նրանք մօտեցան և
բռնեցին Նրան.

Պատահոտեցին, ծւիկ ծւիկ արին Նրա զգեստները :

— Վայ... վայ... ի՛նչ գեղեցիկ աղջիկ է, ի՛նչ
սիպտակ ծիծեր ունի... ի՛նչ քան փափուկ մարմին, ինչ-
պիսի քնքուշ մորթ... աղաղակում իւրաքանչիւր ոք
կրքոտ ձայնով, մօտենում Նրան, մազերից քարշ տալիս,
կճմտում մարմինը, հպում ստինքները և լպիլը խօսքեր
ուղղում:

Նրան բոլորովին մերկացրին. խուժանք իր գաղա-
նային կարմրած աչքերի հայեացքը սեւեււած էր Նրա
վրա...

Իսկ նա՞... նա՛, այդ արձանացած, մարմնացած
սրբութիւնը, գաղափարի անխոցելի ոգին, աչքերը սըր-
բազան հուրով լցրած, երբեմն իր կարեկից հայեացքներն
էր շրջում ամբոխի վրա, իսկ երբ Նրանք մօտենում էին
իրեն և հարւածում, նա՛ աչքերի կրակով շանթում էր,
մոնչում էր ու ճչում, ձեռներով ճանկրտում, աստամե-

րով խածոսում վառաշոտ դաղանների վառաշոտ թա-
թերը . . . :

Ամբոխը սուլում, շւայնում էր դիւային հաճոյքով :

— Բեզ կեանք կը բաշխենք, մոլորեաժ աղջիկ, խեղճ
ես, ափսոսա այդ գեղեցկութեանդ, առա՛ «կորչի սո-
ցիալիզմ»ը, դարձի ե՛կ . . .

Այսպէս էին ասում ամբոխի միջից շատ ձայներ, և
խուժանը մի պահ քարոցած լուսթիւն էր պահում պա-
հում պատասխանը լսելու համար :

Օրիորդը ցնցւում էր ամբողջ մարմնովը, նրա ներ-
քին յոյզերը, վրդովմունքը այնքա՛ն սաստիկ էին և ու-
ժեղ, որ նշանաւոր արագութիւն, զարկ և թափ լուին
արեան հոսանքին, և կենաչարժ հեզուկը ա՛յնպիսի վազ-
քով էր հոսում, չրջում յորձանքներ տալիս երակ-առ-
ւակների մէջ, որ այդ ամենը նկատելի էին նրա մորթի
վրա . . .

— Անդիտակից և կոյր ամբոխ . . . իմ թշւառ, իմ
սիրած եղբայրներ և բաղդակիցներ, այս բոլոր զոհաբե-
րութիւնը ձեզ համար է, այս զրկանքն ու տանջանքը
ձեր փրկութեան, ձեր երջանկութեան համար . . . բաց
դո՛ւք, դո՛ւք ձեր իսկ ձեռներով ձեր սեպհական եր-
ջանկութիւնն էք խորտակում, ձեր կորստեան գերեզ-
մանը փորում . . .

— Լռի՛ր . . . քարոզի ժամանակ չէ, աղաղակեց ամ-
բոխը և անլսելի դարձրեց օրիորդի վերջին խօսքերը . . .

— Դէ՛, շտապի՛ր, առա «կորչի սոցիալիզմը», քանի
դեռ շուտ է, թէ ոչ շանսատակ կ'անենք . . .

Զոհը վէսօրէն նայեց շուրջը և գոչեց լիութեք ձայ-
նով .

— Կեցցէ՛ սօցիալիզմը ...

Խուժանը իրար անցաւ, մէկը հաստակրունկ ելլելի մի աքացիով նրան գետին տալալեց, իսկ մի երկրորդը բարձրացրեց մի սալքար, տարուբերեց գլխիվերում և ուժգին կերպով զարկեց գեանատարած աղջկայ գլխին ... զլուխը տափակեց, սալացաւ սալալատակի և ծանր քարի մէջտեղումը ... արլունի և ուղեղի կաթիլներն ու կըստորները թռան, բծաւորեցին շրջապատողներին և ստակաւին թալրատացող սպիտակ մարմինը ...

Ամբոխը քրքշում և հրճւում էր դարձեալ ... նա անդադար աղաղակում էր .

— «Կորչի՛ սօցիալիզմը» :

Բէլկաի անշնչացած դիակը, գետնի հետ հաւասարեցրած գլխով, ընկած էր հայրենի քաղաքի, աւերակների կոյտերով և սեւացած պատերով զարդարւած հրապարակի վրա ... իսկ նրա վերջին խօսքերը տակաւին հնչւում էին մարդասպանների ականջներին և կրկնում .

— «ԿԵՅՅԷ ՍՕՅԻԱԼԻԶՄԸ» ...

1909 Նոյեմ. 4. Պոլիս

— Երբեք —

1874

6284

2013

